

ДУНЁНИ ЎЗГАРТИРГАН КИТОБ

人生は三歳までにつくられる!

幼稚園では 遅すぎる*

2-
нашр

Масару Ибука

Учдан кейин кеч

1-КИТОБ

Масару Ибука

Учдан кейин кеч

Нурмуҳаммад Наргиза
Ҳамидулла қизи таржимаси

Тошкент
«Akademnasht»
2022

УЎК: 159.9

КБК: 88.4

И-14

И-14 Ибука, Масару.

Учдан кейин кеч [Матн] / М. Ибука. – Тошкент:
Akademnashr, 2022. – 288 б.

ISBN 978-9943-5652-7-2

УЎК: 159.9

КБК: 88.4

*Ҳар бир болада бир даҳо яширин. Унинг ким бўлиб вояга етиши
эса катталарнинг муносабати, тарбиясига боғлиқ. Китобни
ўқиб, сиз бола тарбиясига оид оддий ва тушунарли усуллар билан
танишасиз. Фақат бу борада кечикиб қолмаслигингиз лозим.*

*Китоб ўз фарзандининг келажаги учун қайғурадиган барча
ота-оналарга мулжалланган.*

Япон тилига қиёслаб таҳрир қилувчи:

Дилнора Мадумарова

Рассом:

Миркамол Зокиров

ISBN 978-9943-5652-7-2

© Масару Ибука, 1971

© Нурмуҳаммад Наргиза

Ҳамидулла қизи, 2022

© «Akademnashr»,

«Учдан кейин кеч», 2022

Мундарижа

Кириш 5

Биринчи қисм

Боланинг яширин имкониятлари..... 10

Иккинчи қисм

Эрта тажрибанинг таъсири 56

Учинчи қисм

Гўдак учун нима фойдали?..... 86

Тўртинчи қисм

Тарбия қоидалари 146

Бешинчи қисм

Нимадан ўзни чегараламаслик керак?

Келажакка назар 238

Ибука ва эрта ёш таълими

Чиба университети фахрий профессори

Таго Акира шарҳи..... 283

Кириш

Қадим замонлардан буён ноёб қобилият, энг аввало, ирсий, табиат инъоми деб ҳисобланади. Бизга: «Моцарт уч ёшида пианино чалган» ёки «Жон Стюарт Милл латин тилидаги мумтоз адабиётларни ҳам айнан шу ёшда ўқиган», – десалар, кўпчилигимиз оддийгина қилиб: «Албатта, ахир улар даҳо-ку», – деб қўя қоламиз.

Аммо Моцарт ва Миллнинг гўдаклик чоғидаги ҳаёти борасида олиб борилган чуқур таҳлиллардан маълум бўлишича, уларнинг оталари ўз фарзандлари буюк шахс сифатида камол топиши учун натижали тарбия усулларида фойдаланганлар. Менинг фикримча, Моцарт ҳам, Милл ҳам даҳо бўлиб дунёга келмаган. Уларнинг қобилияти гўдакликдан оқ яратилган қулай шарт-шароит ва берилган самарали таълимдан тўлиқ ривожланди.

Аксинча, янги туғилган чақалоқ дастлаб табиатига хос бўлмаган муҳитда тарбияланса, келажакда унинг тўлиқ ривожланиши ҳамда табиат инъом этган истеъдодининг шаклланиши имконияти йўқолади. Энг яққол мисол «бўри қизлар» тарихи бўлиб, улар 1920 йилда Калькутта (Ҳиндистон)дан жануби-ғарбий томондаги ғордан миссионер ва унинг хотини томонидан топилган опа-сингил Амала ва Камаладир. Эркак бўри ва унинг жуфти бирга боқиб улғайтирган қизларга инсоний сифатларни сингдириш учун қанча уринишмасин, барча ҳаракатлари беҳуда бўлди. Ўз-ўзидан аёнки, одам бўлиб туғилган чақалоқ – одам, бўрининг боласи эса бўридир. Бироқ бу қизларда инсоний шарт-шароитларда ҳам бўрига хос қилиқлар намоён бўлишда давом этаверди. Демак, чақалоқ туғилганидан бошлаб уни ўраб турган атроф-муҳит ва таълим-тарбия боланинг ким бўлиб етишишини аниқ белгилаб беради!

Бу мисоллар ҳақида фикр юритиб, мен янги туғилган чақалоққа таълим-тарбия ва атроф-муҳитнинг қанчалик кучли таъсир қилиши ҳақида кўпроқ ўйлайман.

Бу муаммо нафақат баъзи болаларнинг, балки инсониятнинг саломатлиги ва бахти учун беқиёс аҳамиятга эга. Шу боис 1969 йилда мен «Япония эрта ривожланиш уюшмаси» ташкилотини тузишга киришдим. Доктор Шиничи Сузукининг кичкинтойларга скрипка чалишни ўргатишга асосланган ва айнаи вақтда бутун дунё эътиборини тортган ўқитув услубини ўрганиш, таҳлил қилиш ҳамда амалиётга татбиқ этишни янада кенгайтириш учун маҳаллий ва хорижий олимлар йиғилиб, тажрибавий синфларида фикр алмаша бошладилар.

Ишимиз олдинга силжигани сари бизга болалар тарбиясига анъанавий ёндашув нақадар нотўғри эканлиги аён бўла борди. Одатда, биз болалар ҳақида барча нарсани биламиз деб ўйлаймиз. Аслида, уларнинг ҳақиқий имкониятлари ҳақида жуда кам тасаввурга эгамиз. Биз уч ёшдан катта болаларга нима ни ўргатиш масаласига кўп эътибор берамиз. Аммо, замонавий тадқиқотларга кўра, бу ёшгача бош миядаги хужайраларнинг 70 – 80 фоизи ривожланиб бўлади. Бу биз ўз хатти-ҳаракатимизни уч ёшгача бўлган болалар миясини эрта ривожлантиришга йўналтири-

шимиз зарурлигини англатмайдими? Эрта таълим бериш дегани чақалоқларни рақамлар ва ҳар хил маълумотлар билан мажбуран ақлий ривожлантиришга эришиш дегани эмас, албатта. Асосийси, ҳамма тажриба ва таълим усулларини «ўз вақтида» қўллай олишдадир. Буни эса чақалоққа туну кун ғамхўрлик қиладиган онадан бошқа ҳеч ким уддалай олмайди, айнан она бола тарбиясидаги «керакли вақт»ни аниқ ҳис қилади.

Биз таълим деганда ўқиб-ўрганишни тушунамиз, бошқача айтганда, таълим ўқиб-ўрганишдан иборат деб ўйлаймиз. Лекин мактабгача таълим ўқиб-ўрганишдан аввалги босқичдаги таълимдир. «Ўз вақтида» эрта таълимга эътибор беришнинг алоҳида жиҳати бўлиб, буни ташкил этадиган шахс онадир, ундан ўзга киши эмас. Албатта, боланинг таълим олиш масъулиятига жавобгар оналар фарзандининг келажаги борасида қайғуриб, уларга кўпроқ эътибор қаратиш тўғрисида доим ўйлайдилар деб ҳисоблайман. Шу маънода мазкур китоб ана шундай оналарга кўмаклашиш мақсадида ёзилди.

Муаллиф

Биринчи қисм

**Боланинг
яширин
имкониятлари**

1. Муҳим давр

Боғча даври – жуда кеч

Эҳтимол, ҳар бирингиз мактаб даврингизни яхши эсларсиз? Масалан, синфдаги ўткир зеҳнли ўқувчи ҳеч қандай машаққатсиз синф етакчиси бўлар, айти пайтда, бошқа бир ўқувчи қанча ҳаракат қилмасин, билим олишда ортда қоларди.

Менинг ўқувчилик пайтимда ўқитувчилар бизларни шундай рағбатлантирар эдилар: «Ақллимисан ёки йўқми, бу наслга боғлиқ эмас. Барча нарса ўз хатти-ҳаракатингга боғлиқ». Аммо шахсий тажрибам аълочи доимо аълочи, иккичи эса доим иккичи эканини кўрсатарди. Худди қобилият аввалдан белгилаб қўйилгандек. Бу номувофиқликни қандай ҳал қилиш керак?

Менинг хулосам шундан иборат бўлдики, инсоннинг қобилият ва феъл-атвори туғилганида белгиланмай, унинг аксарият қисми ҳаётининг маълум даврида шаклланади. Инсонни унинг насли шакллантирадими ёки у оладиган таълим ва тарбиями? Инсоният қадим замонлардан буён шу савол устида баҳс юритиб келади. Аммо бугунги кунга қадар бирон-бир ишончли назария бу баҳсларга чек қўёлган эмас.

Ниҳоят, бир тарафдан, миянинг физиологик тадқиқоти, иккинчи томондан, болалар психологиясини ўрганиш натижаларига кўра шу нарса маълум бўлдики, бола ақлий қобилиятининг ривожланиш калити – бу унинг биринчи уч йилда, яъни мия ҳужайраларининг ривожланиш даврида олган шахсий тажрибасидир. Барча инсонлар дунёга бир хил ҳолатда келади, яъни ҳеч бир бола ўткир зеҳнли ёки нодон бўлиб туғилмайди.

Туғилгандан бошлаб оладиган таълим-тарбияси сабабли, инсон ноёб қобилиятга эга бўламан деса, ноёб қобилият эгаси, ёмон хислатга эга бўламан деса, шундай бўлиш эҳтимоли йўқ эмас. Бироқ истаган пайт,

масалан, улғайгач, бирон ноёб қобилият соҳиби бўламан дегани самара бермайди. Туғилгандан уч ёшгача бўлган оралиқда инсоннинг қобилияти ва феъл-атвори деярли шаклланиб бўлади. Шунинг учун мактабга борганида қобилиятли бола билимни ҳеч қандай қийинчиликсиз, қобилияти етарлича шакллантирилмагани эса доим узоқ вақт сарфлаб, машаққат билан ўзлаштиришига тўғри келиши адолатсизликдек кўринса-да, лекин бу ҳеч қачон йўқотиб бўлмайдиган ҳолат саналади.

Барчаси бола келажагини ҳал қилувчи ҳаётий босқич, яъни уч ёшгача бўлган даврдаги гўдак миясининг ривожланиш даражасига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам туғилишдан уч ёшгача бўлган давр ва шу ёшгача берилган таълим жуда муҳимдир. Айни пайтда, фарзанд тарбиясини унинг болалар боғчасига чиқиш даврига қадар қолдириш жуда кечдир.

Барчаси ўқитиш усулига боғлиқ

Ўқувчи ҳайрон бўлиши мумкин: «Нега мен, мутахассислик бўйича муҳандис ва ҳозирда компания президенти, инсоннинг эрта ривожланиш масалалари билан шуғулланишга киришдим?». Бунинг сабаблари қисман «ижтимоий»дир. Аввало, ҳозирги кундаги ёшларнинг исёнига бефарқ эмасман ва ўз-ўзимдан сўрайман: «Ёшларнинг ҳаётдан қониқмаслигига замонавий таълим қанчалик айбдор?». Бундан ташқари, мазкур масалада шахсий сабаблари ҳам бор, яъни ўз фарзандим ақлий ривожланишда ортда қолмоқда эди.

Бу каби нуқсонлар билан туғилган бола, унга туғилишидан тўғри таълим берилса, оддийгина ўқимишли инсон бўлиб камол топиши мумкинлиги фарзандим жуда ёш бўлган

пайтда менинг хаёлимга ҳам келмаган. Доктор Шиничи Сузуки кўзимни очди. Унинг таъкидлашича: «Қолоқ болалар йўқ. Барчаси ўқитиш усулига боғлиқ». Доктор Сузукининг гўдакларни скрипка чалишга ўргатиш учун қўллаган ва ҳайратланарли натижаларни кўрсатган «Ноёб истеъдодни тарбиялаш» усули билан танишганимда ота сифатида фарзандимга ўз вақтида ҳеч нима қилмаганимдан илк бор афсусландим.

Мен энди талабалар ғалаёнлари муаммоси билан шуғуллана бошлаганимда таълимнинг аҳамияти ҳақида чуқур ўйладим ва нима сабабдан бизнинг тизим шу қадар тажовузкорлик ва қаноатсизликни вужудга келтираётганини тушунишга ҳаракат қилдим. Аввалига менга бу тажовузкорлик илдизлари университет таълим тизимида мавжуддек туюлди. Бироқ муаммони чуқур ўргангач англадимки, айти масала ўрта мактаб учун ҳам хос экан. Сўнг мактабнинг ўрта ҳамда бошланғич тизими ўргандим ва шундай хулосага келдимки, болага боғчада ҳам таъсир кўрсатиш кеч бўлар экан. Кутилмаганда мазкур фикр док-

тор Сузуки ва унинг ҳамкасблари шуғулланаётган иш билан мос келди.

Доктор Сузуки ўзининг «Сузуки методи» деб аталадиган, гўдакларга мўлжалланган ғайриоддий таълим усулини ўттиз йилдан бери амалиётда қўлламоқда. Бунга қадар у таълимнинг анъанавий усуллари кўллаб, бошланғич ва юқори синфларда дарс берган. Унинг аниқлашича, юқори синфларда қобилиятли ва қобилиятсиз ўқувчилар ўртасидаги фарқ жуда каттадир. Шунинг учун у ёши кичикроқ болалар билан шуғулланишга ҳаракат қилди. Шундай қилиб, аста-секинлик билан ўқитаётган болалари ёшини кичрайтириб борди. Мен талабалар ғалаёни ҳақида ўйлай бошлаганимда Сузуки бу борадаги услубларини аллақачон, ўттиз йил олдин, амалиётда қўллаб бўлган эди. Доктор Сузуки скрипка чалишни ўргатади, чунки ўзи скрипкачи. Бу усулни таълимнинг исталган соҳасида қўллаш мумкинлигини тушунганимда «эрта ривожлантириш» муаммосини жиддий ўрганишга қарор қилдим.

Эрта таълим буюк даҳоларни тарбиялаб етиштиришни мақсад қилмайди

Мендан кўпинча: «Эрта таълим буюк даҳоларни тарбиялайдиган таълимми?» – деб сўрайдилар. Мен: «Йўқ», – деб жавоб бераман. Эрта таълимнинг ягона мақсади болани ақлли ва соғлом, ўткир зеҳнли ва гапга қулоқ соладиган қилиб тарбиялашдир.

Барча одамлар, агар жисмоний нуқсонлари бўлмаса, деярли бир хил ҳолатда туғилдилар. Болаларнинг ақлли ёки нодон, маъсум ёхуд тажовузкор бўлиши уларнинг тарбиясига боғлиқ. Агар ҳар бир болага керакли нарсалар вақтда берилса, у ўткир зеҳнли ва кучли иродага эга бўлиб улғаяди.

Одамлар ва кучукларда кечадиган жараёнларни таққослаш ғайритабиий туюлиши мумкин. Лекин қанчалик ажойиб, зотдор наслдаги кучук бўлса ҳам, эгасиз, дайди итлар тўдасига қўшиб қўйсак, у тобора ваҳшийлашади. Сўнг охири чинакам дайди итга айланади. Таъкидлаш шарт эмаски, янги туғилган чақалоқнинг мияси итнинг миясига нисбатан сустривожланган бўлиб, тарбияланиш усулига қараб (одамлар орасига эмас, итлар орасига ташлаб қўйилса – таржимон изоҳи) осонгина «дайди ит»га ҳам айлана олади.

Менинг фикримча, барвақт ривожлантиришнинг асосий мақсади бахтсиз болалар пайдо бўлишининг олдини олишдир. Болага ёқимли мусиқа эшиттириш ёки скрипка чалишни ўргатиш унинг машҳур мусиқачи сифатида камол топиши учун амалга оширилмайди. Унга хорижий тил бетакрор тилшунос бўлиб улғайиши ёки уни «яхши» болалар боғчасига ёхуд бошланғич мактабга тайёрлаш учун ўргатилмайди. Асосийси, боладаги чексиз имкониятларни ривожлантириш орқали унинг ҳаётига ва дунёсига кўпроқ қувонч олиб киришдир.

Чақалоқнинг ривожланмаганлиги – унинг улкан имкониятлари калити

Фикримча, эрта ривошланиш янги туғилган чақалоқнинг ақлий салоҳияти ва чексиз яширин имкониятлари билан боғлиқ.

Албатта, энди туғилган чақалоқ мутлақо ожиз, аммо айнан шу ожизлик остида яширин имкониятлар беқиёсдир.

Инсон чақалоғи ҳайвон боласидан анча ожиз бўлиб туғилади: у фақат бақириб йиғлаш ва сут эмишни билади. Ҳайвонлар, масалан, кучук, маймун ёки отнинг боласи эса эмаклаши, ёпишиши ва ҳатто ўрnidан туриши, юриши мумкин.

Зоологларнинг таъкидлашича, янги туғилган чақалоқ энди дунёга келган ҳайвон боласидан 10 – 11 ойча орқада қолади. Бунинг

сабабларидан бири инсоннинг, аниқроғи, ҳомиладор аёлнинг юришдаги ҳолатидир. Одам вертикал юрганида бачадондаги ҳомила ўзининг тўлиқ ривожланиш ҳолатига етмайди, шунинг учун ҳам чақалоқ ожиз бўлиб туғилди. Инсонлар туғилганидан кейин ўз таналаридан фойдаланишни (яъни ҳаракатланиш, юриш – таржимон изоҳи) ўрганишларига тўғри келади.

Худди шу тарзда улар мия имкониятларидан фойдаланишни ҳам ўрганиб оладилар. Ҳайвон боласининг мияси туғилгунига қадар шаклланиб улгурган бўлса, янги туғилган чақалоқнинг мияси тоза қоғоз кабидир. Ана шу қоғозга нима ёзилиши боланинг қанчалик зеҳнли бўлишини белгилаб беради.

Мия тузилиши уч ёшгача шаклланади

Айтишларича, инсон мияси тахминан 1,4 миллиард хужайрадан иборат, бироқ янги туғилган чақалоқларда уларнинг аксарияти ҳали шаклланиб улгурмаган бўлади. Янги туғилган чақалоқларнинг мияси гўёки оппоқ қоғоздек.

Мия хужайралари алоҳида-алоҳида, тарқоқ ҳолда ишламайди. Миянинг микросуратига қарасангиз, туғилгандан кейин вақт ўтиб онги ривожланган сари унинг хужайралари орасида махсус кўприкча-шоҳчаларнинг шаклланишини кўришингиз мумкин.

Янги туғилган чақалоқ ва вояга етган инсон мия хужайраларини таққослаш шуни кўрсатмоқдаки, мия ривожланиши давомида унинг хужайраларини бир-бири билан боғловчи кўприк-шоҳлар пайдо бўлади. Бош

мия ҳужайралари сезги аъзоларидан олган маълумотларини бир-бирига узатиш учун гўёки бир-бирига қўлини чўзади. Бу жараён электрон компьютерлардаги транзистор ва микросхемаларнинг ишини эслатади. Алоҳида олинган транзисторнинг бир ўзи ишлай олмайди, фақатгина ягона тизимга боғлангандан сўнггина компьютер каби ишлай бошлайди.

Ҳужайралараро алоқалар энг фаол шаклланадиган давр – бу боланинг туғилишидан уч ёшгача бўлган давридир. Шу вақт давомида бундай бирикмаларнинг тахминан 70 – 80 фоизи пайдо бўлади. Улар ривожлангани сари миянинг имкониятлари кенгайиб боради. Туғилгандан кейинги биринчи олти ой давомида миянинг салоҳияти 50 фоизга, уч ёшгача эса 80 фоизга етади. Албатта, бу гўдакликдан кейин бола мияси буткул ривожланишдан тўхтайдигани эмас. Тўрт ёшдан бошлаб миянинг бошқа бир қисмидаги ҳужайравий алоқалар ишга тушади. Уч ёшгача асосан миянинг орқа қисми шаклланади, тўрт ёшдан эса бу мураккаб жараёнга «пешона бўлимлари» деб аталувчи қисм қўшила-

ди. Уч ёшгача ва ундан кейинги ҳужайравий алоқалар шаклланишидаги фарқ шундаки, уч ёшгача шаклланган ҳужайра кўприкларини компьютердаги «техник таъминот» десак, уч ёшдан кейингиси эса компьютердаги «дастур билан таъминлаш»га мос келади.

Миянинг ташқи сигнални қабул қилиши, унинг тасвирини яратиши ва уни хотирада сақлаб қолиш сифати асосий қобилият ҳисобланиб, бу бош ўзак айнан биз назарда тутган компьютердирки, боланинг келажакдаги интеллектуал ривожланишига фундаментал асос бўлади. Фикрлаш, эҳтиёжлар, ижодкорлик, ҳис-туйғулар каби етук қобилиятлар уч ёшдан кейин ривожланади, аммо улар бу ёшгача шаклланган базадан фойдаланадилар.

Шундай қилиб, агар дастлабки уч йилда мустаҳкам база (фундамент) шаклланмаган бўлса, ундан фойдаланишни ўргатиш беҳуда, яъни ҳаракат натижа бермайди. Бу худди бузилаёзган компьютерда ишлаб яхши натижаларга эришишга уриниш кабидир.

Замонавий тарбия «қаттиққўллик» даври билан «ҳамма нарса мумкин» даврини ўзгартириб хато қилмоқда

Ҳозирги кунда ҳам кўпгина психологлар ва педагоглар, айниқса, «илғор» (прогрессив) педагоглар болани ёшлигидан ўқитишни нотўғри деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, маълумотнинг кўплиги боланинг асаб тизимига салбий таъсир қилади, шу сабабдан уни ўз-ўзига қўйиб бериш ва ўзи истаган нарсани қилишга имкон яратиш ўринлидир. Баъзилар ҳатто бу ёшдаги болаларнинг худбин эканига ва барча ишларни фақат ўз хурсандчилиги учун қилишига ишонишади.

Шу сабабли бутун дунёдаги ота-оналар бундай фикрлар таъсири остида онгли ра-

вишда болани «тинч қўйиш» тамойилига амал қиладилар.

Худди шу ота-оналар бола боғча ёки мактабга борганида дарҳол бу тамойилдан воз кечиб, бирдан ўз фарзандларига бирон нарсани ўргатишга ва тарбиялашга уриниб, қаттиққўл бўлиб қоладилар. Ҳеч бир сабабсиз «мулоим» оналар «шафқатсиз» оналарга айландилар.

Юқоридаги маълумотларга асосан, бунинг тескариси бўлиши керак. Бола ҳаётининг, айниқса, биринчи йилларида у билан қаттиққўл ҳамда мулоим бўлмоқ, уч ёшдан кейин, ўз «мен»ини таний бошлаганида эса унинг иродасини ҳурмат қилишни ўрганмоқ зарур. Аниқроқ қилиб айтсак, ота-она таъсири боғчагача тугатилмоғи лозим. Гўдакликда аралашмаслик ва кейинроқ болага босим ўтказиш ундаги қобилиятни сўндириши ва қаршилиқни вужудга келтириши мумкин.

2. Ёш бола нима қила олади?

**Катталарнинг «қийин»
ва «осон» тушунчалари
болаларга тўғри келмайди**

Биз – катталар у ёки бу китоб бола учун жуда қийин ёки бола мумтоз музиқани баҳолай олмайди дея қатъий ишонамиз. Аммо қандай асосга таяниб бундай хулосалар қиламиз?

Бола учун аниқ белгилаб қўйилган «қийин» ёки «осон» деган тушунчалар йўқ. Инглиз ёки япон тилими, Бах ёки ёш болалар музиқасими, бир хил оҳангдаги ва бир турдаги куй ёхуд товушлар уйғунлигими – барчаси бир вақтда ўргатила бошланиши керак, бола учун ҳаммаси янги.

Ҳиссиётлар асосида қилинган хулоса билимга боғлиқ эмас, аксинча, билим ҳиссиётлар учун тўсиқ бўлиши мумкин. Эҳтимол, кўпчилик машҳур санъат асарига қараб ўз-ўзига: «Жуда бетакрор, шоҳ асар», – деган, аслида эса сиз асарни кўрганда унга нисбатан ҳеч қандай ҳисни туймагансиз. Сиз учун суратнинг қадр-қиммати рассомнинг исми ва суратнинг баҳоси билан боғлиқ. Бола эса доимо ростгўй. Бирор-бир нарса ёки машғулот унга қизиқ бўлсагина унинг эътиборини бутунлай ўзига тортади.

Америкада ёш болаларга мўлжалланган «Sesame Street» номли жуда кенг оммалашган телекўрсатув бор. Кунжут кўчасини «кунжут хиёбони» деб таржима қилсак ҳам бўлади. Нью-Йоркдаги Ҳарлем кўчаси мана шу телекўрсатувнинг асосий манбаси бўлиб, ундаги қаҳрамонлар шу ерда яшайдиган қўғирчоқлардир. Бу телекўрсатувнинг қизиқ томони шундаки, ундаги қаҳрамонлар алоҳида-алоҳида бўлса-да, ўта аниқ феъл-атворга эга саналиб, қўшниларига ҳам бирмунча ўхшаб кетади. Бундай феъл-атвордаги одамлар серқирра, «Ёши иккилар атрофидаги болалар

уларни тушуна олмайди», – деб ўйласам, ундай эмас экан. Гўдакларнинг ҳам кўнглига ёқадиган қаҳрамони бўлиб, бу қаҳрамон экранда кўриниши билан унга маҳлиё бўлиб қолар эди. Айниқса, гўдаклар эътиборини жалб қиладигани – бу канарейка қуши. Унинг феъл-атвори шундайки, беғамлигидан доим муваффақиятсизликка учрайди, лекин барибир бунга айбсиздек бепарво бўлиб, ҳеч ҳам ўрганиш ниятидан қайтмайди. Томошабин ҳали сўзларни ҳам талаффуз қила олмайдиган гўдак бўлсалар-да, катталардан фарқ қилмаслиги, шунингдек, уларда қўғирчоқларнинг мураккаб феъл-атворини тушуниб, «мен бунга хайрихоҳман» деган тушунчанинг бўлиши жуда муҳим ҳисобланади. Катталарнинг фикри саналган «гўдаклар учун» деган тушунча, аслида, қандай қилиб чақалоқларга мос келмаслигини мана шу мисол орқали изоҳлаш мумкин.

**Болалар «шаклга қараб
таниб олиш» деган ўзига
хос хусусиятли
қобилият эгасидир**

Кўпдан бери кўришмаган икки яшар набирам уйимга меҳмонга келган пайтдаги бир воқеани эслайман. У ойнага қаради ва менга янги осилган неон лампа билан ёритилган лавҳани кўрсатди-да, ғурур билан: «Бу «Хитачи», бу эса «Тошиба», – деди. Ўз завқимни яширишга ҳаракат қилиб, икки ёшдаги набирам хитойча иероглифлар саналмиш «Хитачи» ва «Тошиба»ни ўқийди деб ўйладим. Унинг онасидан қачон хитой алифбосини ўрганганини сўрадим. Аниқ бўлдики, у хитойча «Хитачи» ва «Тошиба»ни ўқиган эмас, балки савдо белгиларини шакллар сифатида эслаб қолиб ажрата олган. Ҳамма: «Содда,

суюкли бобо», – деб устимдан кулди, аммо, ишончим комилки, бу кўпчиликда бўлади.

Яқинда менинг эрта ривожланиш ҳақидаги бир қатор мақолаларимни ҳафталик журналда ўқиган фуджисавалик 28 ёшли онадан хат олдим. Унинг хатидан билдимки, аёлнинг икки ярим яшар ўғли автомашина русумларини икки ёшлигида эслаб қолишни бошлаган. Икки-уч ой ичида тахминан 40 та ҳам япон, ҳам хорижий русумдаги автомашиналарнинг номини, баъзида ғилофда турган автомашина русумини ҳам осонлик билан айта олган. Бироз олдинроқ, «Экспо-70» телекўрсатуви таъсирида бўлса керак, у турли мамлакатларнинг байроқларини ёдлашни бошлаган ва 30 та мамлакатнинг байроғини таниган ҳамда айтиб берган. Ҳаттоки катта одамлар ҳам қийинчилик билан эслаб қоладиган Монголия, Панама, Ливан байроқларини ҳам таниган ва тўғри номлай олган. Бу мисол болаларда катталарда йўқ бир сифат борлигини англатади.

Ёш болага қиёфа (шакл)га қараб нарсаларни таниш қобилияти берилган ва бу таҳлил қилиш билан боғлиқ эмас, буни бола кечроқ

ўрганади. Бу фаразни тасдиқловчи ёрқин мисол чақалоқ ўз онасининг юзини таний олиш қобилиятидир. Кўп чақалоқлар, бегона одам уларни ўз қўлига олса, йиғлашни бошлайди ва ўз онаси қўлида тинчланади, кулади. Онасининг меҳрини сезишидан ташқари чақалоқ унинг қўлида кўтариш усулини ҳам бир намуна сифатида эсда сақлаб қолади.

Тажриба сифатида жаноб Исао Ишии «Япония эрта ривожланиш уюшмаси»да хитой ёзуви дарсларини ўтиб берди. Уч ёшли болалар «каптар» ва «жирафа» каби мураккаб хитой иероглифларини осонгина ёдлаб олдилар. Гап шундаки, юздаги ҳатто кичик ўзгаришларни ҳам ҳеч қийинчиликсиз ёдда қолдирадиган бола учун хитой иероглифларини эслаб қолиш мураккаблик туғдирмайди. Мавҳум сўзлардан кўра, масалан, «тўққиз» каби, бола учун қанчалик қийин бўлмасин, «жирафа», «тулки» каби аниқ бир нарсани билдирувчи сўзларни ёдлаш осонроқ. Шунинг учун ҳам ёш бола катта одамни қартада ютиши ажабланарли ҳол эмас. Агар катта одам жой, сана ва расмни онгли равишда эслаши зарур бўлса, ёш болада ажойиб рамзий хотира мавжуд.

Ёш болага арифметикадан кўра алгебрани ўрганиш осон

Математиканинг фундаментал ғояларидан бири қаторлар назариясидир. Аввал сонлар тушунчасини, кейин геометрия ва алгебрани ўрганган катта одам учун бу назарияни тушуниш қийин. Ёш бола учун эса қаторлар ёки тўп-ламлар назарияси мантиғини тушуниш осон.

Математикани ўргатиш бўйича шуҳрат қозонган аёл Мадам Ришени Феликснинг таъкидлашича, болага математикани исталган ёшда ўргатиш мумкин.

«Қатор» ёки «тўплам» – бу умумий сифатга эга предметларнинг бирлашмасидир. Бола улар билан кубиклар ўйнашни бошлаганида танишади. Бола уларни бирма-бир олиб, тузилишига қараб ажратади: квадрат, учбурчак

ва бошқалар. Шу ёшдан у ҳар бир кубик – «қатор»нинг элементи ва квадратлар тўплами – бу бир қатор, учбурчакларники эса бошқа эканини яхши англайди. Предметларни маълум бир хусусияти бўйича гуруҳларга ажратиш мумкин деган оддий фикр қаторлар назариясининг асоси ҳисобланади. Бола учун оддий ва мантикий тўплamlар назариясини арифметиканинг мураккаб ва чалкаш назариясидан кўра тушуниш осонлиги табиий ҳолдир.

Шундай қилиб, мен аминманки, катталарнинг «Арифметика осон ва алгебра қийин» деган анъанавий тушунчаси болаларнинг имконияти хусусидаги яна бир янглиш фикрдир. Бола мияси осонлик билан тўплamlар назарияси мантиғини қабул қилади ва бу алгебра асосларини тушунишда замин бўлади.

Арифметик масалага бир мисол: «Ҳайвонот боғида ҳаммаси бўлиб 8 та ҳайвон бор: тошбақалар ва турналар. Уларда 20 та оёқ бор. Ҳайвонот боғида нечта тошбақа ва турна бор?»

Келинг, аввало, бу масалани алгебравий усул ёрдамида ечамиз. Турналар сонини x , тошбақалар сонини y десак, $x+y=8$, $2x+4y=20$. Ҳисоблаймиз, $x+2y=10$, яъни $x=8-y=10-2y$; де-

мак, $y=2$, $x=6$. x нинг ўрнига айлана, y нинг ўрнига учбурчакни олсак ҳам бўлади. Демак, 2 та тошбақа ва 6 та турна бор.

Энди бу масалани арифметика ёрдамида ечамиз. Агар барча ҳайвонларни тошбақа деб олсак, унда уларда 32 та оёқ бўлиши керак. Аммо масалада 20 та берилган, демак, 12 та оёқ ортиқча. Ортиқчалиги сабаби, биз ҳайвонларнинг барчасини 4 оёқлик тошбақа деб тасаввур қилдик, амалда эса баъзилари турналар ва уларда 2 та оёқ бор. Шунинг учун ортиқча 12 та оёқ – бу турналар сони иккита ҳайвон оёқларининг фарқига кўпайтирилгандир; 12 ни 2 га бўлсак, 6, демак, 6 та турна, агар 8 – ҳайвонларнинг умумий сонидан турналар сони – 6 ни айириб ташласак, тошбақалар сони келиб чиқади.

Нега бизда номаълум сонлар ўрнига x ва y ни қўйиш билан жавобни олиш учун мантиқий ва тўғри йўл турган бўлсаю, бу масалани мураккаб «тошбақавий» арифметик усулда ечишимиз керак. Алгебравий ечимни тезда англаш қийин бўлса-да, бир қарашда осон кўринган мантиқсиз ечимдан кўра алгебрадаги мантиқий тушунтиришни англаш осонроқ бўлади.

Уч ойлик чақалоқ ҳам Бахни баҳолай олади

«Sony» фирмасининг «Адзуки заводи»да эр-хотин ишчиларнинг икки-уч ёшли фарзандлари учун оналари илтимосига кўра болалар боғчаси ташкил этилган эди. У ерда болалар қандай музиқани ёқтиришини аниқлаш учун тадқиқот ўтказилди. Кузатишлар кутилмаган натижаларни берди. Икки-уч яшар кичкинтой учун энг ҳаяжонли музиқа Бетховеннинг «Бешинчи сонатаси» бўлди. Иккинчи ўринни телевизорда эртадан кечгача бериладиган машҳур қўшиқлар, охириги ўринни ёш болалар ашулалари эгаллади. Бу натижалар мени жуда қизиқтириб қўйди.

Кичкинтойлар мумтоз музиқани энг қизиқ деб топдилар, биз эса улардан бу музиқани

маълум бир узоқликда сақлаймиз. Болалар туғилишидан мураккаб симфонияни баҳолаш учун зарур муסיкий қобилиятга эгами? Доктор Шиничи Сузуки кузатувларига кўра, беш ойлик чақалоқларга Вивалдининг концерти ёқар экан. Бу менга дўстимнинг қизи ва турмуш ўртоғи билан бўлган бир воқеани эслатди.

Мумтоз муסיқа ҳаваскорлари бўлган ёш ота-она ўзларининг янги туғилган чақалоғига Бахнинг «Иккинчи сюита»сини ҳар куни бир неча соатдан тинглатиб боришган. Уч ойдан сўнг у муסיқа оҳангига мос равишда ҳаракат қилишни бошлаган. Муסיқа тезлашганда унинг ҳаракатлари қисқароқ ва жадалроқ бўлар экан. Муסיқа тугаганида эса у норозилик билдирар экан. Кўпинча боланинг жаҳли чиқса ёки йиғласа, ота-она шу мусиқани қўйиб беришар ва у дарҳол тинчланаркан. Бир куни жаз қўйиб беришганида бола йиглаб юборган.

Бу воқеани эшитиб уч ойлик бола ҳам Бах муסיқасига тушунишини билиш билан бирга гўдакларнинг ажойиб муסיкий ҳиссиёти борлигига амин бўлдим.

Мураккаб мусиқа оҳангларини қабул қилиш қобилияти – бу мўъжиза. Мен аминманки, кўпгина японлар ғарб мумтоз мусиқасини шунчаки ёшликда фақат ёш болалар ашулалари ва миллий мусиқадан бошқа ҳеч нарса тинглашмагани сабабли ҳам қабул қила олишмайди.

Олти ойлик чақалоқ ҳатто сузиши ҳам мумкин

Катта ёшдаги одам бўлса ҳам, сузишни билмай, сувга тушса худди чўкиб кетаётган тошдек бўлиб қоладиганлар кўп. Шунинг учун сиз гўдакка сузишни ўргатиш мумкинлигини билиб ажабланишингиз мумкин. Ҳали юришни бошламаган гўдак сувда худди ерда эмаклагандек туришга ҳаракат қилади. Муҳими боланинг суза олиши эмас, балки ёш бола бўлганлиги учун ҳам суза олишидир.

Бир неча йил аввал мен газетада белгиялик Де Бенесейлнинг эмизикли чақалоқлар учун сузиш мактабини очгани ҳақидаги мақолани ўқиган эдим. Унинг фикрича, уч ойлик чақалоқни ҳовузда орқа томони билан ўзини

ушлаб туришга, тўққиз ойлигида эса сувда тўғри нафас олишга ўргатиш мумкин.

1965 йилнинг август ойида Токиода бўлиб ўтган аёл атлетларнинг халқаро конференциясида раис Риза Димнинг бир ёшгача бўлган болаларнинг суза олиши мумкинлиги ҳақидаги маърузаси жиддий шов-шувларга сабаб бўлди. Дим хоним беш ойлик чақалоқни 32°C ҳароратдаги ҳовузга туширди ва уч ойдан сўнг у 6 дақиқа давомида суза оладиган натижага эришди. Чақалоқ сувда 8 дақиқаю 46 сония туриб бериб ўзига хос рекорд ҳам ўрнатди.

Пресс-конференцияда Дим хоним айтдики: «Ёш бола ердан кўра сувда қандай туришни анча яхши билади. Биринчидан, сиз уни сувда кўникишига ва ўзи сувда туришни бошлагунига қадар ушлаб турасиз. Сувга чўкиш вақтида бола нафасини ушлайди ва сув сиртига сузиб чиққунига қадар кўзларини ҳам юмади. Шундай қилиб, у қўллари ва оёқларини ишлатиб сузишни ўрганади». Дим хонимнинг алоҳида таъкидлашича, инсоннинг имкониятлари ва қобилиятларини бир ёшга қадар ривожлантириш мумкин.

Боланинг сузиш қобилияти унинг чексиз имкониятларини тасдиқловчи биргина далилдир. Биринчи қадамларини қўяётган гўдак айна шу даврда роликда учишни ўрганиши ҳам мумкин. Агар бола тўғри йўналтирилиб рағбатлантирилса, юриш, сузиш ва сирпанишни ўйин сифатида ўрганади.

Албатта, бу тажрибалар болани сузишга ёки скрипка чалишга ўргатиш учун ўтказилмайди. Сузиш боланинг қобилиятларини ривожлантириш услубларидан биридир: сузиш уйқуни яхшилайти, иштаҳани очади, рефлексларни кучайтиради ва мушакларни чиниқтиради. «Темирни қизиғида бос» дейдилар.

Бошқача қилиб айтганда, темирга совиб бўлганидан кейин шакл беришга уриниш жуда кечдир. Чунки металл қаттиқлашиб улгурган бўлади. Шунинг учун темирни қизиғида босинг.

Бола мияси чекланмаган миқдорда маълумот қабул қила олади

«Тиллар бўйича даҳо саналмиш ака ва сингил инглиз, испан, италян, немис, француз тиллари: беш тил ҳамда ўз тажовузкор оталарининг тилини ҳам билардилар». Кўплаб японияликлар газетада «Тажовузкор ота» сарлавҳаси остида пайдо бўлган шов-шувли хабарни эслашса керак. Мақола жаноб Масао Нагата ҳақида эди. У ўқитувчилик касбини ташлаб, ўзини уй беги деб эълон қилди ва ўз ҳаётини фарзандлари тарбиясига бағишлади.

Ўша пайтда унинг ўғли икки ярим ёшда, қизи эса уч ойлик эди. Болалар ҳали жуда ёш бўлгани сабабли «қаттиққўл» тарбиячи ота норозиликларга учради. Масалан, катта ҳажмдаги маълумотлар болаларга оғирлик

қилади ва асабий феъл-атвор эгаларига айла-
ниб салбий натижалар келтириб чиқарадилар
деган мазмундаги фикрларни билдирганлар
кўп бўлди.

Танқидлар асоссиз эканлигини Нагатанинг
бахт-саодат ила гуллаб-яшнаётган оиласига
қараб ҳам англаш мумкин эди. Бу ўринда ота ўз
ишини ташлаб, ўзини бутунлай фарзандлари
тарбиясига бағишлаганини тўғри ёки нотўғри
дея ҳукм чиқариш ноўрин бўлса керак.

Муҳими, жаноб Нагата татбиқ этган гў-
дакларнинг ақлий қобилиятларини намоён
қилувчи ўқитиш услубидир. У шундай дейди:
«Мен уларга инглиз, испан, италян, немис,
француз тилларида сўзлашувни ўқитишни
деярли бир вақтда бошладим. Радиода фран-
цуз тили дарслари инглиз тилида тушунтириб
борилар эди. Шунинг учун мен агар кўпгина
тиллар бир пайтда ўргатилса, ўқитиш усу-
лини умумлаштириш мумкин деган қарорга
келдим.

Худди шу вақтда фарзандларим пиани-
но чалишни ўрганишаётган эди. Улар ча-
лишни ўрганаётган ноталар италян тилида
изоҳланган, таржимаси эса инглиз, немис ва

француз тилларида эди. Агар улар изоҳларни тушунмасалар, чалишни ҳам билмас эдилар. Мен уларга турли тилларни ўргатишим сабабларидан бири ҳам ана шунда эди. Мендан кўпинча: «Болалар беш тилни бир вақтда ўрганиш давомида чалкашганмилар?» – деб сўрардилар. Фикримча, йўқ: улар ахир тиллардан тўғри фойдаланишган. Биз хорижий тиллар билан фақат радио орқали шуғулланар эдик. Бу радиоэшиттиришларни жуда мулойим бошловчилар олиб борар эди. Талаффуз машқлари узоқ вақт давомида такрорланарди. Болалар ўзлари гапирганида ҳамма нарсани тўғри талаффуз қилар эдилар («Эрта ривожланиш», 1970 йил май).

Демак, тахмин қилиш мумкинки, уч ёшгача бўлган бола миясининг маълумотни қабул қилиш қобилияти катта одамникига нисбатан устунроқ. Фақат унга «кўпроқ бериш» ёки қизиқиш уйғотишдан кўрқмаслик керак: ёш бола мияси шимгич (босма қоғоз) каби билимни ўзига «шимиб» олади, агар тўлиб кетганини сезса ўчади ва янги маълумотни қабул қилишни тўхтатади. Биз хавотир олишимиз керак бўлган нарса болага маълумот кўп бе-

раётганимиз эмас, балки болани ақлан тўла-қонли ривожлантириш учун маълумотнинг жуда кам тақдим этаётганимиздир. Жаноб Нагата буни ўз шахсий тажрибасида синовдан ўтказгани фикримиз далилидир.

Бола фақат ўзига қизиқ бўлган маълумотнигина эслаб қолади

Шу жойгача мен бола миясининг маълумотни қабул қилишдаги юксак имкониятини таърифлаб бердим. Албатта, ривожланишнинг бу босқичида бола мияси ўзига ҳамма нарсани ютиб оладиган машинага ўхшайди, у ҳали маълумотни танлаб олиш ва тушуниш ҳолатида бўлмайди. Маълумотларни қандай бўлса, шундайлигича қабул қилиб, хотирасида сақлаб боради.

Аммо тез орада бола ўзи мустақил равишда қарорларни қабул қилишни бошлайди, яъни вужудга келган техник таъминотдан қандай фойдаланилади деган вазифани бажарувчи мия ҳужайралари ишга тушади. Бу тахминан уч ёшларда содир бўлади. Худди шу даврда

«Болани нима билан қизиқтириш керак?» деган масала кўндаланг қўйилади. Гўдак ўзига қизиқ бўлган маълумотларни тинимсиз ёд олади. Бошқа қобилиятлар ҳам ривожлана бошлайди: ўзи бирор нарсани ясашни, қилишни хоҳлаб қолади; бу ҳаракатлар ақлий қобилият ва хулқ-атвор ривожланишида жуда муҳимдир.

Сиз ўз фарзандларингизга, улар ўқилган матндаги маълумотни тушунишмаса ҳам, ҳикоялар ва эртаклар ўқиб берасиз. Фарзандингиз кўп маротаба уларни эшитади ва эслаб қолади. Бордию эътиборсиз ўқисангиз, у дарҳол хатоларни англайди. Гўдак ҳикоя ва эртакларни аниқ ёдлаб олади, аммо бу аниқлик тушунишга эмас, шаклий хотирага асосланади.

Сўнг болага қайсидир ҳикоя қизиқ бўлиб қолади ва уни ўзи ўқишни истайди. Алифбони билмаса ҳам, эшитган ҳикоясини китобдаги расмларга солиштиради ва ўқий олмайдиган ҳарфларни ҳам «ўқий» бошлайди. Айнан шу вақтда бола турли ҳарфларнинг маъносини қатъият билан сўрайди. Турли нарсаларни

қайсарлик билан сўраши болада унга қизиқиш уйғонганини кўрсатади.

Дўстимнинг ота-онаси боланинг бу давридан моҳирона фойдаланган. Улар фарзандига иероглифларни ўргатиб, ўқишга қизиқшини уйғотган. Боланинг ҳарфлардан кўра иероглифларни эслаб қолиши осон кечади. Лекин сўнгги пайтларда чиқаётган расмликитобларнинг барчаси ҳарфлардан иборат. Шунинг учун улар фарзандига эски китоблар сотиладиган дўконидан эски, ўқилиши ҳам ёзилган иероглифли болалар эртақ китобини сотиб олиб, у билан биргаликда китобга қараб ўқишган, кейин болага қайтариб айттиришган. Бола китобни мустақил ўзи ўқиб, эртақни ҳикоя қилиб берадиган бўлганида биринчи бўлиб иероглифларга қизиқиши уйғонган. Шундан сўнг ота-она болага ҳарфларни ҳеч қандай қийинчиликсиз бирма-бир ўргатганлар. Отаси ўқиётган газетадан бола ўзи ёдлаб олган иероглифларни таниб қолганида уйида шовқин солган ҳолатларга ҳам қарамай, секин-аста газетага ҳам қизиқиши уйғонган. Бунинг натижасида мактабга чиққунига қадар газетани деярли ўқий оладиган бўлган.

Уч ёшгача бўлган болалар учун ўзларини қизиқтирган нарсаларини ёдлаб олиш қийинчилик туғдирмайди. Асосийси, боланинг қизиқишларини қондиришда вақтингиз ва қувватингизни етарлича сарфлай олсангиз кифоя.

Кўникмалар болаликда ўзлаштирилмаса, кейин уларни эгаллашнинг имкони йўқ

Мен аксарият ҳолларда хизмат юзасидан англиз тилида гапираман. Аммо мени тўғри талаффуз ва интонациядаги хатоларим доим ташвишлантиради. Мени тинглаётган одам, англиз тилини японча талаффузда сўзласам ҳам, тушунади. Аммо баъзида суҳбатдошнинг чехрасида таажжуб пайдо бўлади ва у мендан бирор сўзни қайта такрорлашимни сўрайди. Шунда тушунишлари учун мен ўша сўзни ҳарфма-ҳарф қайтараман.

Бир ёшу икки ойлик бўлган қўшни бола эса англизча сўзларни жуда тўғри талаффуз қилади. Кўпинча японлар учун р ва л товушларини талаффуз қилиш қийин, аммо бу

бола учун ундай эмас. Эҳтимол, бунинг сабаби мен англиз тилини ўрта мактабда, бола эса япон тили билан биргаликда ўрганишни бошлаганидадир. Иккинчи тил билан танишуви маълумотларни англиз тилида тинглаш, кейин эса бир америкалик аёл билан шу тилда сўзлашиш орқали юз берди ва бегона тилни ўз она тили билан бир вақтда ўрганди.

Бу қиёслаш шунини кўрсатадики, мияда она тили рамзи шаклланса, бошқа рамзларни қабул қилиш қийин кечади. Аммо мен аввал тушунтирганимдек, уч ёшгача бола мияси нафақат ўз она тилини ўрганиш тизимини, балки истаган бошқа тилни англаш қобилиятига эга. Бу жараён биргаликда кечиши мумкин. Шунинг учун бу ёшда болалар қийинчиликсиз исталган тилда ўз она тилида сўзлашгандек гаплаша олади. Бу даврни ўтказиб юборсангиз, болага ёшликда осонлик билан ўргатиш мумкин бўлган нарса кейин анча мушкул бўлади.

Шундай қилиб, чет тилидан ташқари бола бу даврда кеч бўлмасидан аввал ўрганиши керак бўлган яна кўпгина кўникмалар бор. Масалан, мусиқий оҳангларни англаш, жисмоний қо-

билиятлар (ҳаракатлар мувофиқлиги ва мувозанат сақлаш) айнан шу ёшда шаклланади. Расм чизишга мойиллик ҳиссини ҳам мана шу даврда шакллантириш керак деб айтилади.

Ҳар йили ёзги таътил бошланганидаёқ турли давлатлардан чет эллик оилалар ўз фарзандларини доктор Сузукининг скрипка чалиш дарсига олиб келадилар. Албатта, бошланишида ҳамма ҳам япон тилида мулоқотга киришиб кетавермайди. Биринчи бўлиб энг кичик ёшдаги болалар япон тилида гапира бошлайдилар. Кейин бошланғич ва ўрта таълим мактабига борадиган болалар ва энг охири уларнинг ота-оналари тилни ўзлаштирадилар. Бир ой ўтиб болалар япон тилида жуда равон гапира бошлашади, ота-оналари эса қаерга борса ҳам, болаларига таржимон сифатида суяниб, ўзлари эса «конничива»дан бошқасини айта олмай юртларига қайтиб кетадилар.

Эшитиш қобилияти бузилган болада ҳам эшитишни ривожлантириш мумкин

Шу пайтгача мен соғлом боланинг яширин имкониятларини ва уларни ривожлантиришда эрта таълимнинг аҳамиятини муҳокама қилдим. Бироқ, афсуски, дунёда жисмоний нуқсонга эга болалар кам эмас. Жумладан, полиомиелит билан касалланган, ақлий заиф, кар ва соқов бўлган беморлар. Эрта ривожланиш уларни четлаб ўтмаслиги керак. Аксинча, бемор болаларнинг оғир шароити боис уларнинг нуқсонларини барвақт аниқлаш ва эрта ривожланиш техникаси ёрдамида бу нуқсонларни имкон қадар бартараф этиш зарур.

Яқинда газетада ўқиган бир ҳикоямни айтиб бермоқчиман: кар бўлиб туғилган бир бола ўз ота-онасининг улкан машаққатлари

туфаили суҳбатда бемалол иштирок эта олди. Ацудо жуда соғлом туғилди, ҳозир у олти ёшда. Бир ёшида ота-онаси ундаги ортида қолиш ҳолатини сезишади. «Боланинг эшитиш қобилияти яхшими, йўқми?» деган гумонга боришса-да, «Балки, у ҳам кеч гапирадиган болалар тоифасидандир?» – дея ортиқча қайғурмайдилар. Аммо Ацудо бир ярим ёшда ҳам гапирмагач, уни шифокор кўригига олиб боришади.

Ота-она эшитиш қобилиятида нуқсонлари бор гўдакларни даволаш ва ўқитиш бўйича мутахассис доктор Мацузавадан ёрдам сўраб мурожаат қилишади. У ишни болага ўз исмини эшитишни ўргатишдан бошлади. Сўнг бола бошқа сўзларни ўргана бошлади. Аста-секин шифокор сўзларни маънолари билан боғлашни ўргатишга киришди ва шу орқали эшитишдан қолган изларни ривожлантирди. Шифокор Мацузава фикрича, болани ҳақиқатан ҳам эшитишга «ўргатиш» мумкин.

Унинг ёзишича: «Фақатгина она ўз боласида бирор нуқсон борлигини тезда аниқлаши мумкин. Янги туғилган чақалоқ бир ҳафтадан сўнг қаттиқ товуш ёки шовқинга жавоб бера-

ди. Бир неча ойдан сўнг чақалоқ ўз онасининг товушини, тўрт ойдан сўнг эса ўз исмини танийди. Агар бола бир ёшга яқинлашгунга қадар қаттиқ шовқин ёки ўз исмига жавоб қайтармаса, унинг эшитишида бирор нуқсон бор деб тахмин қилиш мумкин. Тахминан уч ёшга келиб бола катталарнинг кундалик ҳаётда ишлатадиган кўпгина сўзларини билиб олади. Шунинг учун дастлабки йиллар эшитишда нуқсони бор болаларга турли сўзларни ўргатиш учун энг қулай фурсатдир.

Авваламбор, бола эшитмайди деб уни товушлардан сақлаш (изоляциялаш) керак эмас. Умуман эшитмайдиган бола ҳеч нарсани «эшита олмайди» деган фикр нотўғри. Агар бола доимий равишда товушларни тингласа, унда эшитиш қобилияти тикланади». Демак, бола жиддий эшитиш нуқсонлари билан туғилган бўлса-да, ота-онанинг саъй-ҳаракатлари ва таълими билан боланинг эшитиш қобилиятини ривожлантириш мумкин.

$$\frac{xy}{x} = \frac{x+y}{x}$$

Иккинчи қисм

**Эрта
тажрибанинг
таъсири**

Муҳими, таълим ва ташқи муҳит, генлар эмас

Аввалги бобда гўдакнинг ухлаб ётган қобилиятлари ҳақида гапирган эдим. Навниҳолдан дарахт ўсадими ёки ғунчадай гўзал гул – бу сизнинг унга қандай шарт-шароит яратишингиз ва қарамоғингиздаги гўдакка қандай эътибор кўрсатишингизга боғлиқ. Менинг фикримча, бола ривожланишида таълим ва муҳит ирсий хусусиятларга нисбатан кўпроқ аҳамият касб этади.

Японияда туғилганидан бошлаб ҳар хил оилада вояга етган эгизаклар билан бир қатор тадқиқотлар ўтказилди. Натижалар шуни кўрсатдики, эгизаклар онадан бир хил генни олган бўлса ҳам, турли шароитда ва ҳар хил одамлар томонидан тарбия қилинса, бир-бирларидан хулқ-атвор ва қобилият жиҳатидан фарқланади.

Энг муҳим масала таълим ва муҳит бола-нинг яширин қобилиятларини жадаллик билан ривожлантира олишида. Жавоб тариқасида олимлар томонидан турли шароит ва усуллар орқали ўтказилган ҳар хил тадқиқот натижалари олинди. Бундан ташқари, мактаб таълимидан қониқмаган ота-оналар фарзандларини ўзлари ўқитишлари борасида кўпгина далиллар мавжуд. Шунингдек, кучук ва маймунлар билан ўтказилган тадқиқот натижалари ҳам бор. Энди мен ўтказилган бу тадқиқотларнинг баъзиларини муҳокама қилмоқчиман.

Олим отанинг фарзанди ҳамиша олим бўлавермайди

Мен кўпгина оналарнинг: «Ўғлимда отасига ўхшаб мусиқа оҳангларини ажратиш қобилияти умуман йўқ» ёки «Турмуш ўртоғим ёзувчи, шунинг учун фарзандимиз яхши иншо ёзади», – деганларини эшитаман. Албатта, бир мақолда айтилганидек, «Олма дарахтининг тагига олма тушади» ёки, Японияда айтишганидек, «Пиёздан атиргул ўсиб чиқмайди».

Бироқ олим одамнинг боласи олим, созанданинг боласи созанда бўлганига ҳам мисоллар кўп. Аммо бундай ҳолатлар ҳам болалардаги юксак қобилиятлар генлар орқали ўтганини англатмайди. Эҳтимол, улар туғилишидан бошлаб оталари касбини давом эттириши зарурлиги уқтирилиб тарбия қилингандир. Ота-оналар томонидан яратилган ташқи

муҳит боланинг муҳитига айланади. Бу муҳит болада қизиқиш уйғотиб, ота касбига доир бўлган қобилиятларни ривожлантиради.

Агар қобилиятлар ривожланишида ирсий хусусият ҳал қилувчи омил бўлганида, болалар наслдан наслга ўз оталари касбини мерос қилиб олган бўлар эдилар. Аммо ҳаёт анча қизиқарлироқ, олимнинг ўғли скрипкачи, шифокорнинг ўғли ёзувчи бўлган ҳолатлар кам эмас.

Доктор Сузукининг севимли шогирдларидан бўлган Берлин радио-оркестр концертмейстери жаноб Тоётакожи ва Америка Оклахома симфонияси концертмейстери жаноб Кобаяши ёшлигида яратилган мусиқавий муҳит сабабли ҳозирги кунда машҳур скрипкачига айланганлар.

Атрофингизда яшаётган одамларга назар солсангиз, истеъдодли ота-оналарнинг фарзанди доим ҳам улардек қобилиятли бўлмаслигини кўришингиз мумкин. Жамиятда бундай болалар «ноқобил фарзанд» дейилади. Бунга сабаб боланинг ёмон бўлганлиги эмас, болалигидаги муҳит уни шундай ноқобил фарзанд қилиб қўйганидир. Аксинча, ишёқ-

мас ва ароқхӯр отадан туғилган бола ажойиб муҳандис ёки рассом бўлиши мумкин. «Қора калхатдан лочин туғилди» дейилганидек, инсон қобилияти туғма, орттирилган бўлмайди, уни вояга етказган муҳит яратади. Аслида, қора калхатдан лочин туғилган эмас, қора калхатга лочин бўлиб етишадиган муҳит яратилган.

Айнан ташқи муҳит таъсири ва ҳаёт тажрибаси натижасида туғилганида бир хил бўлган болалар турли қобилият ва феъл-атвор билан улғаядилар.

Бошқача қилиб айтганда, ота-онанинг касби ва қобилиятлари фарзанднинг қобилиятлари ва феъл-атвори шаклланишига бевосита таъсир кўрсатмайди. Фақат, айтиш мумкинки, шифокорнинг ўғли шифокор бўлишига сабаб бола дорилар ҳиди, оқ кийимдаги одамлар ва беморлар бор муҳитда тарбия топишидадир.

**Инсон боласи
бўлса ҳам,
ҳайвонлар орасида
тарбияланса...**

Итнинг боласи ит, бўрининг боласи бўри бўлганидек, одам боласи ҳам одам бўлиши аниқ ва равшан. Лекин муҳит таъсири сабабли бу аниқликка мос келмайдиган бир ҳаётий мисол келтирайлик. Бу ёш опа-сингил бўрилар – Амала ва Камала воқеасидир. Бу ҳақда муқаддимада ҳам бироз тўхталиб ўтганман. 1920 йил октябр ойида Ҳиндистоннинг Калькутта шаҳри жануби-ғарбидан тахминан бир юз ўн километр узоқликдаги ўрмонда, бўри ғорида инсон қиёфасидаги иккита ҳайвон борлиги тўғрисида миш-мишлар тарқалди. Миссионер сифатида келган эрхотин руҳонийлар буни эшитиб, ғорни тадқиқ

қилдилар ва унинг ичидан иккита ҳайвонни топдилар. Улар, шубҳасиз, инсон болалари эди. Ёшлари тахминан саккиз ва бир ярим ёшда эди. Ҳайвон эмас, инсон бўлган опа-сингилларга Камала ва Амала деб исм қўйилиб, Миднапур ўз қарамоғига олиб, инсоний таълим бера бошлайди. Эр-хотин чексиз муҳаббат ва сабр билан опа-сингилларга инсоний фазилатларни сингдиришга ҳар қанча уринишмасин, гўдаклигида бўрилар тарбиясини олган опа-сингиллар аввалбошда бўриларга хос хатти-ҳаракатлардан воз кеча олмадилар. Уй ичида тўрт оёқлаб юриб, одам қўлини чўзса, сакраб келар эдилар. Кун ўрта-сида қоронғи хонага кириб, бўри каби овоз чиқариб увиллар, деворга юзланиб букилиб ётар, кеч тушиши билан ғамгин увлай бошлар эдилар. Овқатланганда ҳам айнаган гўшт, тиррик жўжаларни ер эдилар.

Шунда ҳам эр-хотин сабр-тоқат билан кутишди. Икки ой ўтгач Амаланинг «буу» деб тили чиқа бошлади. Аммо бир йил ўтиб у вафот етди. Опаси Камала эса уч йил ўтиб, ниҳоят, одамлар каби қаддини тутиб, икки оёқда

юра бошлади. Лекин тескари ҳаракат қилаётганида тўрт оёқлаб юриш одатини ташлай олмади. Инсонлар орасига қайтганидан сўнг тўққиз йил ичида ўрганган қирқ бешта сўздан бошқасини гапира олмади. Ўн етти ёшида вафотига қадар ақли уч ярим ёш даражасида қотиб қолди.

Шунга ўхшаш яна бир воқеа бор. Бу – Африканинг Мозамбик Республикаси чангал-зоридаги ҳодисадир. Бир куни ёшгина аёлнинг янги туғилган чақалоғи йўқолиб қолади. Шундан бир неча ой ўтиб гамадриллар¹ орасида гамадрил кўкрагига ёпишиб олган одам боласи топилди. Гамадрилдан болани қайтариб олишга ҳар қанча уринмасинлар, уни тортиб ололмадилар ва охири таслим бўлдилар. Шундан сўнг ўн тўққиз йил бола одамлар орасига қайтмай, гамадриллар билан ўн тўққиз йил яшади ва бошқа гамадриллар билан тўда бошлиғи мавқеи учун курашиб, гамадриллар хўжайинига айланди. Кейин у ўзига дарахт тепасида ухлайдиган жой қурди.

¹ Гамадрил – йирик маймунларнинг бир тури.

Панжарали кичик уйчада мукаммал қайта таълим олишни бошлаган гамадрил бола, ниҳоят, нарсаларни қўлда еб, икки оёқлаб юрадиган бўлди.

«Ҳали эрта» дейишимиз боланинг ўсишига халақит беради

Биз фарзандларимиз ўсишидаги майда-чуйда ўзгаришларни тўлиқ англай олмаймиз, чунки уларни ҳар куни кўрамиз. Улар эса биз ўйлаганимиздан тезроқ ривожланадилар. Профессор, ривожланиш психологияси бўйича дунёга машҳур швейцариялик мутахассис Жан Пиаже уч фарзандининг ривожланишини кузатиб, ўсиш босқичлари назариясини яратди. Унинг китобларини қанча кўп мутолаа қилсам, ривожланишнинг ҳар бир босқичида туғри таълим ва муҳитнинг аҳамиятини чуқурроқ ҳис етаман.

Пиаже кузатувларига кўра, янги туғилган чақалоқ оғзига тушган нарсани сўради, аммо тугилганидан 20 кун ўтиб фақат сутни ичади ва уни қатъият билан талаб қилади.

Уч ойдан сўнг гўдакда бирор нарсага, масалан, ётоқ тепасида осилиб турган ўйин-чокқа етишиш ва ушлаш истаги ривожланади, чақалоқ буни катта иштиёқ билан қилади. Бир ярим ёшда эса қўли етмаган нарсани таёқ билан олиш мумкинлигини фаҳмлайди. Икки ёшдан сўнг сўзларнинг мавҳум маъноларини ўзича англаган ҳолатда боғлашга интилади. Масалан, «эркак» сўзини фақат ўз отаси билан ёки «ёмғир» сўзини кўчадаги сув сепадиган машина билан боғлайди.

Бундан ташқари, болалар тўрт ёшлар атрофида бўлганида катта стаканга ярим қилиб қуйилган шарбатдан кўра, бир хил ҳажмда бўлса ҳам, кичкина стаканга тўла қуйилганини кўпроқ деб ишонадилар. Ёки «Крекр» печеньеи майдаланса, сони кўпаяди деб ўйлайдилар. Асосийси, бола шу каби майда жиҳатларга эътибор бера бошлайди.

Бола ҳам жисмонан, ҳам ақлан жуда тез ривожланади. Шунинг учун ҳар бир босқичда унинг ривожланишини тўғри рағбатлантириш керак.

Бунга эришиш учун ота-она болага нима ва қачон кераклигини, нимага қизиқаётганини

диққат билан кузатиши лозим. Чунки болага энг яқин инсонлар ота-онадир. Хорижий тил-ни ўрганиш учун вақтни тўғри танлаш муҳим саналади. Чунки ҳар бир эрта ривожланиш босқичининг ўз вақти-соати бор.

Масалан, бола юришни бошлаганидан сўнг уни роликли конькида учишга ўргатиш ўта мушкул, аммо энди юришни бошлаганида конькида учишга ўргатиш осон кечади ва бир неча ой ўтгач ундан ҳатто ажойиб фигурачи чиқиши мумкин.

Америкалик психолог Макгроу эгизаклар билан тажриба ўтказди. Уларнинг бири 11 ойлик, иккинчиси 22 ойлик бўлганида конькида учишни ўргатди. Натижалар турлича бўлди: эртароқ ўргатилган бола анча яхшироқ натижага эришди.

Шу кунгача ҳам биз: «Болаларга у ёки бу кўникмаларни ўргатиш эрта», – деб уларнинг ҳаётини қийинлаштириб, «энг яхши даври»ни ўтказиб юбормоқдамиз.

**«Бир қошиқ қатрон бир хум
асалга татийди» – бу нақл
болаларга ҳам тегишли**

Мен нимани назарда тутганимни тушунтириш учун сизларга корхонанинг ёш ишчисидан эшитган бир воқеани айтиб бераман. Бир ёш йигитни ишлаш учун хорижга жўнатишди, унинг аёли янги туғилган қизчаси билан ўз ота-онаси уйида яшаш учун Тохокуга кетди. Буви ва бува ўз неварасини жуда яхши кўришар, у билан кўп ўйнашар ва суҳбатлашишар эди. Бир йилдан сўнг йигит қайтиб келди ва ёш оила яна Токиода яшай бошладди. У пайт гапиришни билиши учун қизчанинг ёши жуда кичик эди. Аммо гапиришни бошлаганида ота-онаси бу ҳолатдан ҳайратга тушдилар: уларнинг қизи барча сўзларни Тохоку шевасида талаффуз қиларди. Бу жуда

галати ҳолат эди, чунки оила аъзоларининг барчаси умумқабул қилинган япон тилида, фақатгина қизча шевада гаплашар эди.

Ҳаттоки бир неча йил ўтиб қизча мактабга борганида ҳам Тохоку шевасидан қутула олмаган эди.

Бола гапиришни бошлашидан аввал бу шева унинг мия йўллари бўйлаб тарқалган эди. Мияда излар ҳосил бўлганидан сўнг янгила-рини ҳосил қилиш учун эски изларни ўчириш жуда мушкул.

Эрта ёшда «бир қошиқ қатрон бир хум асалга татийди» деган нақлнинг маъноси шундаки, бу даврда болага қилинган таъсир бутун умр ўчмас из қолдиради. Аниқки, бу таъсир фойдали бўлиши борасида ота-она қайғурмоғи зарур.

Қизиқарли буюмлар бўлмаган бўш хона бола учун зарарли

Бутунлай ташқи товушдан ихота (изоляция) қилинган оппоқ шифт ва деворлари бўлган бўм-бўш хонани тасаввур қилинг. Баъзи оналар ўйлайдики, бу янги туғилган чақалоқ учун мукаммал шарт-шароитдир. Ҳақиқатда эса ҳеч қандай жиҳозларсиз бу хона унга нафақат бефойда, балки зарарли ҳамдир.

Америкалик профессор Брунернинг тадқиқотлари натижаларига кўра, ёш бола жойлашган муҳитнинг, яъни ташқи таъсирнинг даражаси унинг онги ривожланишида сезиларли аҳамият касб этади. У ўз тадқиқотларини қуйидаги далиллар билан исботлади. Аввал янги туғилган чақалоқларни икки гуруҳга ажратди, биринчи гуруҳни би-

рор жиҳоз бўлмаган хонага, иккинчи гуруҳ-ни ранг-баранг гулқоғозли, рангли шифт, хилма-хил кўрпалари бор, ойнадан шифокор ва ҳамширалар ишлаётгани кўриниб турадиган хонага жойлаштирди. Бу ерда ҳатто му-сиқа ҳам ижро этиларди.

Икки гуруҳ ҳам бир неча ой мобайнида турли шароитда тарбия қилинди, сўнгра ақлий ривожланишни аниқлаш тестлари ўтказилди. Ҳар бир болага ялтироқ нарса кўрсатилди ва унга етишиш учун кетган вақт орқали унинг ривожланиш даражаси аниқланди. Натижалар аниқ фарқларни кўрсатди: бўш ва қуп-қуруқ хонада бўлган болаларнинг ақлий қобилияти хона жиҳозлари кўп хонадаги болаларга нисбатан уч ой орқада қолаётган эди.

Ушбу босқичдаги уч ойлик қолоқлик жуда аҳамиятлидир. Чунки боланинг туғилишидан уч ёшгача бўлган ақлий ривожланиши тўрт ёшдан ўн етти ёшгача бўлган даврига мос келади. Олимлар: «Бу қолоқликни тўғри тарбия берилса жуда тез енгиш мумкин», – дейдилар, бироқ бу болага нисбатан босим ва катта ҳаракатни талаб этади.

Шу каби тадқиқотлар фақатгина профессор Брунер томонидан эмас, балки бошқа кўпгина психологлар томонидан ҳам ўтказилган. Натижалар ташқи таъсирнинг мавжуд ёки йўқлиги қобилиятлар ривожланишига жиддий таъсир этишини кўрсатди.

Ақлий ривожланишга таъсир этувчи кўпгина хусусият турлари (стимуллар) ҳам батафсил ўрганилди ва синовдан ўтказилди. Булар: тебранадиған беланчак, чизма учун чўткалар, ёрқин бурмалар, ёнадиған коптокчалар, рангли қоғозлар ва бошқалар.

Гарвард университети психологи, эрта ривожланиш соҳасида тадқиқотлар ўтказувчи мутахассис, профессор Уайтнинг тасдиқлашича, чақалоқ туғилишидан унинг ўсиши учун турли шарт-шароитлар яратилиши ақлий қобилият ривожланишига сезиларли таъсир этади.

Болага кутилмаган нарсалар таъсир қилади

XIX асрнинг буюк математикларидан бири Карл Фридрих Гаусс саккиз ёшидаёқ арифметик қаторлар йиғиндиси формуласини топган.

Гаусснинг отаси олим бўлмаган. У оддий ғишт терувчи уста бўлган, деворлар, дарвозалар, ўчоқларни тузатган ва ўғлини кўпинча ишга олиб борган. Гаусс отасига ғиштларни бериб турган ва уларни санаган. Эҳтимол, Гаусснинг математик қобилияти кичиклигида, шундай кўникмалар таъсирида шаклландир.

Мен буни ҳайрон қоларли ҳолат деб ўйламайман. Бундай дейишимга сабаб бундан олдин Ҳонда техник тадқиқот институти асосчиси Юҳонда Соуичиродан эшитган

воқеамдир. Ундан: «Сиз нима учун мотоциклларни яхши кўриб қолгансиз?» – деб сўраганимда бирмунча вақт ўйланиб, шундай жавоб қилди: «Қадимда электр қувватли моторлар бўлмаган. Шунинг учун гуручга ишлов беришда ёғ моторидан фойдаланишган. Мен ҳали кичик бўлган пайтимда уйимиз яқинида гуруч тегирмони бўлиб, у ердан чиқаётган мотор овози қизиқ туюларди ва бобомга эргашиб атайлаб уни кўргани борар эдим. Мени олиб бормаган пайтларида кайфиятим ёмонлашиб, кўшнимизникида овоз чиқариб, йиғлар эдим. Шу сабабли бобом ноилож мени ҳар куни олиб борарди. Ўша пайтларда моторнинг шовқинли овози мен учун алла қўшиғидек туюлиб, ёғ чиқарадиган нохуш ҳидли бу мотор ниҳоятда севимли қадрдонимга айланди. Шу сабаб менда мотоциклларга муҳаббат уйғонган бўлса керак».

Гўдаклик – инсон ҳаётидаги энг таъсирчан даврдир. Ота-она учун аҳамиятсиз ва маъносиз туюлган нарсани бола ҳиссиёт ва куч билан қабул қилиши эҳтимоли борки, бу тажриба унинг келажакдаги фаолияти асоси бўлиши мумкин.

**Бола китобдаги расмларга
қараб катта одам
ўқийдиган ҳикоядан
бутунлай бошқа
ҳикояни ўқиши мумкин**

Болалар ва катталар орасида идрок қилиш ва сезишдаги фарқ улар бирга расмли ҳикоялар ва эртакларни ўқишни бошлаганларида сезилади. Монтессори хоним – болалар эрта таълимининг кашшофи бўлган буюк италиялик аёл. У ўз китобида ёш боланинг хатти-ҳаракатини мисол сифатида келтиради. Она ўзининг бир ярим ёшли боласига ҳар хил ҳайвонлар ва ов саҳнасининг рангли расмларини берди. Бола Монтессори хонимнинг расмларини кўрсатиб, ўзининг ёш бола тилида «машина, машина» деб такрорлади. У эса машинага ўхшаган бирор нарсани топа

олмагач, савол оҳангида: «Бу ерда машина йўқми?» – деди. Гўдак эса фахр билан: «Мана у», – дея бармоғи билан расмни кўрсатди. Шунда у расмга диққат билан қаради. Расмда кучук, овчи, от ва орқада йўлга ўхшаган чизик ва унда бир нуқтани топди. Бола ўша нуқта-ни кўрсатди ва: «Машина», – деди. Ҳақиқатан ҳам, у митти машина эди.

Мадам Монтессори яна бир мисол келтиради. Она бир ярим ёшлик ўғлига расмли «Самбо» китобини бериб, эртаси айтиб берди.

«Самбо исмли қора танли бола туғилган кунига берилган совғаларни олиб йўл ёқалаб кетаётган эди. Йўлда у ёввойи ҳайвонларга дуч келиб қолди ва уларга барча совғаларини олдириб қўйди. У йиғлаб юборди ва уйига кетди. Аммо уйда отаси ва онаси уни тинчлантиришди. У хурсанд бўлиб, катта байрам пирог турган стол ёнига келиб ўтирди, худди шу охириги расмдаги каби», – деб эртаси тугатди онаси ва китобни ёпди. Кичкинтой ўғли: «Йўқ, у йиғлаяпти», – деб эътироз билдирди ва орқа муқовани кўрсатди. Самбо у ерда йиғлаган ҳолатда тасвирланган эди.

Шунга ўхшаш ҳолатни мен ёзувчи Соно Аяконинг қисқа ҳикоясида ўқиган эдим. У отасининг иши Шимолий Европага кўчирилиб, у ерда оилавий яшай бошлаган жуда ёш бир боланинг ҳикояси эди. Боланинг дўсти ҳам йўқ, у ёлғиз қолиб, ҳар куни китоб ўқир эди. Бу тоғ расми бўлган китоб эди. Унда бола тез орада номаълум сабабга кўра телба бўлиб қолади. Кейин бу расмли китобнинг охириги варағи йўқолиб қолиб, эртак ғайриоддий шаклда тугаб қолганини тушундим.

Ёш боланинг идрок қилиши ўз-ўзидан пайдо бўлади ва у кўпинча катталарга ўзбошимчалик бўлиб кўринади. Шунинг учун биз болалар билан мулоқот қилаётганда тахминий фикрлардан воз кечиб, холис фикр юритишимиз ва ўз тасаввуримизни ишга солиб дунёга болалар каби қарашимиз керак.

Болани нотаниш одам қарамоғида қолдириш хатарли

Бир яхши, ростгўй ота-онанинг беш ва тўрт ёшдаги икки ўғли бор эди. Боғчада кичигини ҳамма тўгрилиги ва хушчақчақлиги учун яхши кўрар, катта ўғлини эса ёқтиришмас, чунки у хўмрайган ва ёмон одатлардан мустасно эмас эди. Ота-она бундан ташвишланишар ва сабабини тушунишмасди.

Охир-оқибат тушкунликка тушиб, шифокорга мурожаат қилишди. Узоқ суҳбатлардан сўнг аниқландики, катта ўғил бир ёш бўлганида олти ой мобайнида уни ёш энага боққан. Чунки онаси иккинчи фарзандини туққанидан сўнг ўзини жуда ёмон ҳис қилган.

Шифокорнинг тахмин қилишича, боланинг ҳозирги ҳолати гўдакликдаги таассуротлари билан боғлиқ бўлиб, эҳтимол, аввалроқ бошдан кечирган ҳодисалари сабаблидир. У энага ва ўз ўғлининг болалиги ҳақида гапириб бериши мумкин бўлган бошқа одамлар билан учрашди. Аникландики, энага (ёш қиз) бола билан сайр қилиш ўрнига йигити билан эски, қоронғи отхонада учрашган ва бола ҳам ўша учрашувларга гувоҳ бўлган. Бу ҳолат ҳар куни тахминан икки соат давом этган. Албатта, бир яшар бола энага билан йигит нима қилаётганини тушунмаган, аммо у бир ўзи қолиб, қоронғи бурчакдан келаётган шивир-шивирларни эшитган, бу товуш унинг қалбини ишончсизлик ва қўрқув ҳисси билан тўлдирган. Қизнинг хавотирли хулқ-атвори ва айбдорлик ҳисси ҳам унинг онгида из қолдирган.

Шифокор хулосасига кўра, боланинг айнан ушбу гўдакликдаги таассуротлари уни ғамгин ва жиззаки қилган. Табиийки, ҳаётини шарт-шароитлар ота-онани ўз фарзандини бошқа одамлар қарамоғида қолдиришга

мажбур этади. Аммо, умид қиламанки, бу ҳодиса фарзандингизни кимнингдир қарамоғига ишониб қолдиришда эҳтиёткорлик билан ёндашишингиз зарур эканлигига ишонтирди.

Гўдакликдаги таассуротлар боланинг келажакдаги фикрлаш ва ҳаракатланиш тарзини белгилайди

Агар сиздан гўдакликдаги бирор ҳодисани айтиб бериш сўралса, деярли ҳеч нарсани эслай олмаслигингизни тушунасиз, фақатгина истисно сифатида бирор-бир ғайриоддий ҳодисани эслашингиз мумкин, холос. Икки-уч ёшингиздаги бирор ҳодисани хотирага келтирсангиз ҳам, уни ўз шахсий тажрибангиздан эмас, балки онангиз ва бошқа катталарнинг ҳикоялари орқали эслаб қолгансиз.

Бироқ инсон болалигидан бошидан кечирган барча нарсани эслай олмаслиги уни бутунлай унутишини англатмайди. Уч ёшгача олинган бирор-бир таассурот ёки тажриба

шаклланган шахс асосининг бир қисми ҳисобланади.

Айтишларича, гипнозда исталган шахс, агар у бир ёш эканлигига ишонтирилса, бир ёшидаги ҳаракатларини қилади ва бир ёшида айтган сўзларини қайтаради. Бунинг маъноси шуки, ёшлиқдаги ҳар бир таассурот онгда доимо сақланиб қолади.

Таъкидлашларича, инсон оғир ҳолатга олиб келинса, у тўсатдан ёшлиқдаги ҳолатларни эслай бошлайди.

Машҳур сиёсий арбоб Кукуей Манака: «Уруш вақтида госпиталда ўлим билан олишиб ётганимда ёшлиқдаги хотиралар тўсатдан кўз олдимга келди, – дея ҳикоя қилади. – Онам мени ибодатхонага олиб борганини, дарвоза ёнида турган роҳибни, унинг юзини, кийимини, сўзлашишини барча тафсилотлари билан эсладим». Сўнг у бу «хаёл» ҳақида онасига айтиб берган. Буни қарангки, ҳақиқатан ҳам, икки ёшлигида шундай воқеа содир бўлган экан.

Никко тадқиқот маркази президенти жаноб Мориацу Минато Хитойда туғилган ва у ерда ёшлигини ўтказган. Оиласи Японияга

кўчгач, у хитой тилида бошқа гаплашмаган ва: «Тилни унутганман», – деб ўйлаган. Кўп йиллардан сўнг у Хитойга хизмат сафари билан боради. Мориацу Минато бирор нарса айтишга ҳаракат қилганида кутилмаганда хитой сўзлари хаёлига тинимсиз кела бошлайди. Нутқи мутлақо одатий бўлиб, шу қадар эркин сўзлашадики, бу ҳолат ўзини ва хитойлик ҳамкасбларини ҳайрон қолдиради. Бу ёшликдаги тажриба мияда муҳрланиб қолишини яна бир бор тасдиқлайди.

Бошидан мустаҳкам асос (фундамент) қўйилмасдан мустаҳкам иморат қуришга ҳаракат қилиш беҳуда кетади: бу бино ташқаридан чиройли кўринса-да, барибир, кучли шамол ёки зилзила таъсирида нурайди, қулайди.

Эрта ривожланиш ҳам шундай асосдир. Уни бошидан бақувват қилиш керак. Чунки бино тайёр бўлганидан сўнг унга асос (фундамент) қуришнинг имкони йўқ.

Учинчи қисм

Гўдак учун нима фойдали?

Бола тарбиялашнинг андазаси йўқ

Шу пайтга қадар мен ташқи муҳитнинг боланинг келажак ҳаётидаги аҳамияти ҳақида сўз юритдим. Кўпгина оилаларда, шу жумладан, япон хонадонларида ҳам айнан она болалар тарбияси учун масъулиятни ўз бўйнига олади. Аммо мен айтмоқчи бўлган масала ёш болалар тарбияси билан шуғулланувчи ҳар бир инсонга тааллуқли. Авваламбор, она, албатта, боланинг қайси ривожланиш босқичида эканлигини инобатга олган ҳолда бутун эътиборини ва ташаббускорлигини бола тарбиясига қаратиши керак. Мен очиқ-ойдин таклиф қилаётган маслаҳатларни ҳар бир она тавсия деб билиб, боланинг феъл-атвориغا ва камолга етиш босқичига мос равишда танлаб, ўз қарорини чиқариши

ҳамда таклифларни ўз ихтиёрига кўра қабул этиш-этмасликлари мумкин.

Ҳар сафар болани яхши мусиқа ва расмлар билан таништиришни тавсия этганимда талабчан оналар «яхши» мусиқа ва «ҳақиқий» расм деганда нимани назарда тутишимни сўрайдилар. Бетховенми ёки Моцарт? Ван Гогми ёки Пикассо? Албатта, баъзида биз мутахассислар билан маслаҳатлашгандан сўнг аниқ тавсиялар берамиз.

Бироқ ота-оналар бизнинг тавсияларни боланинг хусусиятларидан келиб чиқиб мослаштиришлари, ўзгармас қоида сифатида қабул қилмасликлари лозим. Японлар қоида сифатида тайёр андазаларни қидирадилар: улар ўзларини аниқ бир шароитда қандай тутиш кераклигини айтмагунча ишонч ҳосил қилмайдилар. Аммо тарбияда, айниқса, гўдакликдаги тарбияда тайёр формулалар бўлиши мумкин эмас. Агар она ўз боласи учун бирор нарса яхши деб ўйласа, ушбу нарсани гўдакка кечиктирмасдан бериши керак.

Тайёр формулаларни кутиш япон тарбиясининг жиддий камчилигидир. Масалан, агар бола тўрт ёшда бўлса, у боғчага боради, агар

олти ёш бўлса, мактабга қатнайди. Фақат болалар ёшига таяниб, умумқабул қилинган анъана асосидаги бу тизим боланинг шахсий ривожланиш босқичини четлаб ўтиши мумкин. Японияда таълим ҳар бир ёш учун белгиланган дастурга асосланган. Боғчада расмлар чизиш ва санаш, бошланғич мактаб биринчи синфида ҳарф, иккинчи синфида иероглиф ўргатилади деган фикрлаш тарзи ҳам белгиланган дастурлардан бири каби шаклланган. Эрта ривожланишда ҳам худди шундай аниқ кўрсатмалар берилмаса, уни ҳеч ким синаб кўришни истамайди. Менинг фикримча, бундай тайёр қоида ва меъёрларга доим шубҳа билан қарамоқ зарур.

Болани кўпроқ қўлга олинглар

Гўдак йиғласа, она уни қўлига олиши билан йиғидан тўхтайди ва кулади. Кимга бу ҳолат нотаниш, ҳар бир ота-она буни юзлаб маротаба кузатган.

Аммо донишмандлар ҳар сафар бола безовталангандагина уларни тинчлантириш учун қўлига оладиган оналарни огоҳлантирадиларки, йиғи орқали бола ўз истакларига эришиш одатини орттириб олиши мумкин.

«Сиз уни қўлингизга олмагунингизча тинчланмайди», – деб ота-онани қўрқитадилар. Аслида ҳам шундайми? Агар бунга ўз фарзандини кўр-кўрона эркалиштириш сифатида қаралса, мен буни қабул қиламан. Аммо айнан шундай тушунилишига қаршиман. Ишончим комилки, болани қўлга имкон қадар кўпроқ олиш керак.

Ўз эҳтиёжларини ифодалашнинг бошқача йўлини билмайдиган чақалоқ учун йиғи ўзига эътиборни қаратувчи ягона воситадир. Боланинг йиғиси – бирор нарса сўраётганидан далолат. Унинг илтимосини жавобсиз қолдириш – бу уни бошиданоқ мулоқотдан маҳрум этишдир.

Соғлом фикрлаш шуни кўрсатяптики, бола билан онанинг мулоқоти, айниқса, тана воситасидаги (тактил) мулоқот унинг ақлий қобилияти ривожланиши учун жуда муҳим.

Бир япон газетаси маймунлар билан ўтказилган қизиқ тажриба ҳақида хабар берди. Висконсин штати университетининг биринчи даражадаги тадқиқот маркази раҳбари доктор Гарри Харлоу янги туғилган маймун боласининг онасини сунъий она билан алмаштирди ва қайси бирини танлашини кузатди.

Биринчи қўғирчоқ симдан бўлиб, цилиндр шаклида ясалган, бошқаси матодан қилинган эди. Ҳар бир «она»да сутли ичимлик идиши бор эди. Айни пайтда, иккала «она» ҳам бир томондан иккинчи томонга тебрана оларди. Натижаларга кўра, маймун боласи иссиқ ва юмшоқ бўлган матоли «она»ни танлади

ва унинг ҳаракатларига жавоб берди. Доктор Харлоу ўз тадқиқотига: «Янги туғилган чақалоқ ҳам иссиқ, юмшоқ ва ҳаракат қилувчи нарсани излайди. Худди сут унинг жисмоний соғлиги учун муҳим саналганидек, онанинг ўз фарзандини қўлида меҳр билан кўтариши ҳам унинг ҳиссий ҳолати учун жуда аҳамиятлидир», – дея хулоса ясади.

Мен болаларни тез-тез қўлга олишни қўллаб-қувватлайман. Чунки ҳар бир боланинг ота-она билан мулоқоти етарли даражада бўлишини истайман ва буни сезгир шахс шаклланишида муҳим омил деб ҳисоблайман.

Болани ўзингиз билан бир ўринга ётқизишдан қўрқманг

Болани қўлда кўтариб юриш одати сингари гўдак билан бирга ухлашга Японияда аввалги авлодлардан мерос бўлиб қолган номақбул одат сифатида қаралган. Албатта, бола фақат ота-онадан бири ёнида бўлсагина ухлаши улар учун қийин, аммо ҳеч қачон бундай шароитда ота-она ўзини йўқотиб қўйганини эшитмаганман. Аксинча, агар сиз боланинг руҳий ва ақлий ривожланиши ҳақида ўйласангиз, гўдак билан бирга ухлаш одатидан ҳам янгича маъно топишингиз мумкин.

Масалан, онанинг ишлари жуда кўпайиб, фарзанди билан сўзлашишга вақти етмаса, ҳеч бўлмаса, бола ухлагунича унинг ёнида

бирга ётиши мумкин. Бу қисқа вақт мобайнида гўдак тинч ва жуда сезгир бўлади. Шунинг учун бола ёнида шунчаки бирга ётиш ёки ундан олдин ухлаб қолиш ўрнига унга алла айтсангиз ёхуд китоб ўқиб берсангиз, боланинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатасиз.

Шунингдек, она ўрнида кечгача уйда бўлмаган ота ҳам бўлиши мумкин, бу фарзандингиз билан мулоқот қилишнинг энг қулай имконияти ҳамдир. Собиқ Токио мэри Юкая Сеижи ҳам болалик чоғи кечаси ухлайдиган пайтида бувиси китоб ўқиб берганини кўп эслайди. Ота сифатида ўзи ҳам хаёлан эртак тўқиб, ўқиб берганида унинг болалари ҳам мудраб гапирар экан. Шунда у китоб ўқишни тўхтатиб, ухلامасдан уларни тинглаб ётган пайтлар ҳам тез-тез бўлган. Кейинчалик у бунни жуда яхши пайтлар деб эслайди.

Собиқ совет даврида уйқу вақтида ўргатиш усули ҳақида тадқиқотлар ўтказилганлиги тўғрисида кўп маълумотлар бор. Шубҳасиз, яримуйқу ҳолатида инсон магнитофонга ёзилган маълумотни эшитса, уни ёдлаб олади ва онгида қолади, уйғонганидан сўнг

уни осонлик билан эслайди. Мазкур тадқи-
қотларга кўра, болага яримуйқу ҳолатида
таълим бериб ҳам кутилмаган натижаларга
эришиш мумкин экан.

**Муסיқа эшитиш иқтидори
бўлмаган онанинг
тарбиясини кўрган бола
ҳам муסיқа эшитиш
қобилиятисиз улғаяди**

«Менинг фарзандим муסיқий оҳангларни ажрата олмайди, нима қилишни билмайман. Бу унинг отаси сабаблидир, оиласидаги ҳеч ким муסיқа эшитиш қобилиятига эга эмас. Бу наслга боғлиқ». Мен оналардан шу каби шикоятларни кўп эштаман. Ҳа, ҳақиқатан ҳам муסיқий қобилияти суст болалар бор. Аммо муסיқий оҳангни ажрата олмаслик ҳам гарчи ота-онадан фарзандга ўтиши мумкин бўлсада, ирсий эканини англатмайди.

Тасаввур қилайлик, онада муסיқий эшитиш қобилияти йўқ ва бола ҳар куни аллани бутунлай нотўғри оҳангда тинглайди. Бола бу

оҳангни намуна сифатида эслаб қолиб, у ҳам шу тарзда нотўғри куйлайди. Бунини эшитган она болада мусиқий қобилият йўқлигидан нолиб, бу илоҳий неъмат эканига ишонади. Агар Моцарт ва Бетховенни ҳам шундай оналар тарбия қилганида эди, уларда ҳам мусиқий қобилият бўлмаслиги аниқ эди.

Менинг назариямга кўра, мусиқий қобилиятсиз болалар худди шу камчиликка эга оналардан туғилган бўлсалар-да, махсус тинглаш қобилияти соҳибидирлар, чунки улар нотўғри оҳангни эслаб қолиб, уни қайтариш маҳоратига эга эканликларини кўрсатадилар.

Энди эса мусиқий қобилиятсизлик наслдан ўтмаслигини исботлаш мақсадида сизга бир воқеани айтиб бераман. Доктор Шиничи Сузуки олти ёшли болани ўқитишга олди ва мусиқий қобилиятини қайта тиклади. Бу боланинг онасида мусиқий эшитиш қобилияти йўқ эди. Доктор Сузукининг тезисида шундай хулоса ёзилганди: «Болада мусиқий қобилият йўқ, чунки у унинг онасида йўқ». У болага онаси доимо нотўғри айтиб берган куйнинг тўғри оҳангда айтилганини тинглат-

ди. Аста-секин нотўғри эслаб қолинган куй ўрнини тўғри айтилган куй оҳанги эгаллади. Кейинчалик бу бола мусиқий таълимни давом эттирди, Брамс ва Бетховен ижодига бағишланган скрипка концертларида уларнинг куйларини хатосиз чалди, ҳатто Канадада бир нечта яккахон концертлар берди.

Шундай қилиб, мусиқий идрок, феъл-атвор ва бошқа қобилиятларнинг ривожланиши, аслида, ота-оналарнинг одатлари таъсирида шаклланади. Ҳатто ота-оналарнинг хатти-ҳаракатидаги биз учун аҳамиятсиз туюлган бирор нарса ҳам болага чуқур таъсир кўрсатиши мумкин.

Бола йиғисини ҳеч қачон эътиборсиз қолдирманг

АҚШда чоп этилган «Гўдакни тарбиялашда инқилоб» китобида қуйидаги тадқиқот келтирилган.

Вашингтонда тайёрланган махсус ўқитувчилар ўттизга яқин 15 ойлик чақалоқларни тарбиялаш ва ўқитиш учун асосан қоратанлилар яшайдиган камбағал ҳудудларга, муассасалар ҳамда хонадонларга юборилдилар. Ўқитувчи якшанбадан ташқари ҳар куни болалар билан бир соат вақт давомида ўйнар ва суҳбатлашарди. Психолог доктор Эрл Шефернинг тушунтиришича, бу тадбир болалар ақлий қобилиятини ривожлантириш, айниқса, нутқий қобилиятини ўстириш мақсадида ўтказилган. Бу каби тадқиқотлар 14 ойлик болалар билан ҳам олиб борилди.

Ушбу гўдаклардан икки ёшу уч ойлик бўлганида олинган тестлар натижалари уларнинг «ақлий ривожланиш даражаси», айниқса, нутқий ривожланиш ҳолати тадқиқотда иштирок этмаган тенгдошлари билан солиштирганда анча юқори бўлганини кўрсатди.

Демак, эртадан кечгача ишда банд бўлиб, фарзанд тарбиясига умуман эътибор қаратмайдиган бундай оилалардаги болаларнинг ақлий қобилиятини ҳам ривожлантириш мумкин. Энди тасаввур қилинг, ота-оналар ўз фарзандлари тарбиясига кўпроқ аҳамият берадиган ва улар билан доимо ўйнайдиган оилаларда қандай натижаларга эришиш мумкин?

Тахминан икки-уч ойлик чақалоқ кулишни бошлайди, бижирлайди ва атрофида содир бўлаётган ҳамма нарсани эслаб қолади. Биз баъзида боланинг миясида онасининг энг оддий сўзлари ва ҳаракатлари қай даражада из қолдиришини англай олмаймиз. Шунинг учун болалари билан кўп шуғулланувчи оналар ўз фарзандларининг ақлий ривожланишига жиддий таъсир кўрсатадилар.

Масалан, ёш оила ўғил фарзандли бўлганида бир хонали уйда яшар эди. Хонадон шунчалик тор эдики, она доимо ўз ўғлининг ёнида бўлиб, у билан кўп суҳбатлашар эди. Кейин оила уч хонали уйга кўчиб ўтди. Шу орада иккинчи фарзанд туғилди. Қизчага онасининг энг кўп вақти ўтадиган ошхонадан узоқдаги энг тинч хона ажратилди. Катта ўғил алоҳида сўзларни етти-саккиз ойлигида гапира бошлаган бўлса, унинг синглиси ўн ойлигида ҳам фақатгина бижирлай оларди. Бунинг устига, доимо кулиб турадиган акасига нисбатан синглиси тинч ва индамас бўлиб ўсди.

Гўдак билан болаларча чучук тилда гаплашманг

Ресторанда овқатланиб ўтирганимда бе-хосдан ёнимдаги столдан «Фурсатдан фойдаланиб онанг билан ажрашамиз» деган овозни эшитдим. Майин оҳангда гапирилгани сабаб ажабланиб ортимга қарасам, уни ёш ота-онаси билан келган икки яшар бола айтаётган экан. Унинг олдида қайнатма шўрва солинган идиш турар эди. Мен ҳайратланиб уларнинг олдига бордим. «Ўғлим қайнатма шўрва корхонасининг эфирда узатиладиган рекламасини ёдлаб олган. Шунинг учун қайнатма шўрва-ни олиб келишлари билан дарҳол рекламадаги гап эсига тушди», – деб боланинг онаси менга бу ҳолатни изоҳлаб берди.

Биз катталар телевизордаги рекламани кўрсак-да, бироздан кейин унутиб юборамиз.

Лекин болалар, бундай узун жумладан иборат реклама бўлса ҳам, овоз ҳамда талаффуз (интонацияси)га қадар жуда аниқ эслаб қоладилар.

Эҳтимол, барча мамлакатларда одамлар кўпинча гўдаклар билан уларнинг «тили»да гаплашар. Шу билан бирга, радио ва телекўрсатувлар одатий «катталар» тилида олиб борилади ва икки ёшдаги бола оддий кўрсатув тилини бемалол тушунади.

Албатта, бола энди гапира бошлаганида сўзга ўхшаган нарсаларни бижирлайди. Аммо бу ҳолатнинг сабаби унинг ақлий қобилияти етишмаслигидан эмас, балки нутқ органлари етарлича ривожланмагани туфайлидир. Оддий қилиб айтганда, унинг нутқ аппарати тўлиқ ривожланмаган бўлса-да, гапириш истаги туфайли талаффуз қилишга улгурмайди. Шу сабабли катталар: «Болалар бошқа тилни тушунмайди», – деб улар билан «болалар тили»да мулоқот қилишса, тўғри талаффуз кўникмалари ҳеч қачон шаклланмайди. Шунингдек, тил ўзлаштириш жараёнида бола ўз нутқига эмас, катталар қандай гапиришига таянади.

Агар истасангиз, болалар билан умуман болаларча сўзлашманг. Охир-оқибат бир неча ойдан сўнг у улғаяди ва умумқабул қилинган тилни тушуниши зарур бўлади. Болалар боғчасига борганида унинг кичкина эмаслиги ва тўғри гапириши кераклиги айтилса, бу бола учун қўшимча ноқулайлик туғдиради.

Бир француз аёл ўз қизини турмушга бераётганида бўлажак куёвига: «Қизимнинг сарпаси йўқ, аммо у француз тилида қойилмақом гапиради», – деди. Бундай ғурур таҳсинга лойиқ ва мен ҳар бир болада ўз она тилини шундай мукаммал эгаллаш имконияти бўлишини истардим.

Катталарнинг лоқайдларча ҳаракатлари болада қўрқув ҳиссини кучайтиради

Биз, одатда, гўдакликни ҳаётдаги энг бахтли давр ва унда атроф-муҳит қўрқинчлари ҳамда ташвишларига ўрин йўқ деб ўйлаймиз. Бироқ ҳақиқатда гўдаклик вақтимизда биз доим ҳам бахтли бўлавермаганмиз. Олтмиш ёшли кекса одамнинг айнаи ёшига мос қўрқуви бўлганидек, бир-икки ёшли боланинг ҳам ўзига яраша хавотири бўлади ва кўпинча бунинг сабаблари биз ўйламаган нарсалардан келиб чиқади. «Эрта ривожланиш» журнаlining 1961 йил 4-сонида Киото университети обсерваторияси раҳбари жаноб Шотаро Миямото билан содир бўлган воқеа ҳақида мақола чоп этилган эди. «Менинг отам буддавийлар қўшиғи «Но»ни жуда яхши

кўрган бўлса керак. Унинг дўстлари бизни-
кига тез-тез келишар ва бирга шу қўшиқни
куйлашарди. Мени эса қўшни хонада ухла-
тишарди. Эслайман, бундай ғамгин ва оғир
товушларни эшитишдан жуда қўрқиб қат-
тиқ йиғлар эдим. Аммо онам меҳмонларга
чой, ширинликлар олиб кириб, улар ҳақида
кўпроқ қайғурар ва мени тезроқ ухлатишга
ҳаракат қилар эди. Ҳаттоки ҳозир ҳам бундай
узундан узоқ буддавийча куйларни эшитсам,
улар қалбимда хотиржамликни эмас, балки
қўрқувни уйғотади».

Жаноб Миямотонинг ота-онаси бу куйлар
бола қалбида йиллар ўтиб ҳам шунчалик
ўчмас из қолдиришини ҳеч қачон ўйламаган
бўлса керак. Аммо нафақат бу ваҳимали қў-
шиқ, балки бошқа воқеалар ҳам унинг хо-
тирасида сақланиб қолди. Жаноб Миямото
бувиси ухлашидан аввал унга ўқиб берган
эртакларни, «Кармен», «Ой сонатаси» опе-
раларидаги мусиқани завқ билан эшитгани-
ни эслайди. Нима учун айнан «Но» қўшиғи
жаноб Миямотони шунчалик қўрқитди? Бу
бизга мулоҳаза учун манбадир. Эҳтимол,
куйнинг ғамгин оҳанглари баробарида уни

ёлғиз ва қоронғи хонада қолдиришгани ҳам қўрқувга сабаб бўлгандир. Мен бундай ҳолатларда қандай йўл тутиш бўйича тавсия бермоқчи эмасман. Фақат шуни таъкидламоқчиманки, катталар учун арзимасдек туюлган нарса бола қалбида чуқур из қолдириши мумкин.

**Янги туғилган
чақалоқ ота-она
орасидаги жанжални
ҳис қила олади**

Бола юзидан унинг ота-онаси уришгани, жанжаллашгани ва ўрталарида келишмовчилик бўлганини осонгина аниқлаш мумкин, бундай ҳолатда унинг юз ифодаси тушкун ва хавотирли бўлади. Сиз эътироз билдириб: «Бу арзимас нарса ва янги туғилган чақалоқ ота-она ўртасида бўлаётган ўзаро муносабатларнинг нозик томонларини англай олмайди», – деб ўйларсиз. Бола шундай сезгир ақлга эгаки, у ҳар бир ташқи ўзгаришдан таъсирланади.

Ўзингиз ўйлаб кўринг, ҳар куни ота-онасининг хунук жанжалини кузатувчи болага нима бўлади? Албатта, у келишмовчиликлар сабабини тушунмайди, аммо жаҳл ва ҳақоратлар

унинг ҳиссиётларида, эҳтимол, бутун вужудида акс этади. Ажабланарли жойи йўқки, келишмовчиликлар қуршовида ўсган боланинг юзи ғамгин ва маъюс бўлади.

Кўзлар ёки бурун фарзандингизга наслдан ўтади, унинг юз ифодаси эса оиладаги муносабатлар кўзгусидир. Бегонасираш ва совуқчилик шароитида улғайган бола қалбида боғча ёки мактабга боргунига қадар бахтсизлик ва заифлик ниҳоллари уна бошлайди.

Ўсмирлар томонидан содир этилган кўпгина тартиббузарликлар улар гўдаклик даврларини бахтсиз оилаларда ўтказганлигини кўрсатади.

Шифокор Шиничи Сузуки айтган эдики: «Уйга келганингизда фарзандларингизни олдингизга олиб, юзларига синчиклаб қаранг. Шунда сиз ўз оилавий муносабатларингиз тарихини ўқиб оласиз». Мен бу сўзларни ҳеч қачон унутмайман.

Боланинг эрта ривожланиши учун бирор нарса қилиш шарт эмас. Бошланиши учун, аввало, эр-хотин орасида ўзаро меҳрли муносабат бўлиши ва уйда ёқимли руҳий муҳит яратиш зарур.

Ота-онанинг асабийлиги юқумлидир

Кўпинча ота-оналар: «Менинг ўғлим отаси каби ғамгин» ёки «Менинг қизим онаси каби пала-партиш», – деб нолийдилар. Бу ўринда улар фарзандларининг ижобий томонлари ўзларидан, камчиликлари эса турмуш ўртоқларидан ўтганлигини айтишади.

Аммо китобимнинг шу қисмигача ўқиган ота-оналар англаб етганларига умид қиламанки, уларнинг фарзандларидаги яхшилик ва ёмонлик аломатлари туғилишдан берилган тарбия натижасидир.

Эрта ривожлантириш деганда болани маълумотлар билан тўлдириб ташлаш ёки унга ўқиш ва ёзишни ўргатиш тушунилади. Бироқ ундан муҳимроқ томони болада фикр юритиш, баҳолаш ва идрок қилиш ёки унда уқиш

қобилиятини ривожлантиришдир. Бунинг учун махсус дастурлар йўқ, фақатгина ота-онанинг ўзини қандай тутиши, амалга ошираётган ишлари ва ҳис этаётган туйғулари, гўдак билан қилаётган муомаласи боланинг шахсиятини шакллантириши мумкин.

Яъни камгап ва маъюс одам томонидан тарбияланган гўдак доимо ғамгин, маҳзун бўлади, худди шундай бепарво, беғам одам томонидан тарбия қилинган бола ҳам беғам, бепарво ҳолатда улғаяди. Аммо мусиқий қобилият онада бўлмаса, боласига мусиқа тинглаши учун имкон яратиши мумкин. Айрим нарсалар, масалан, хулқ-атвор, характер, ҳиссиётлар ва сезги одамнинг аслини англатмайди. Инсон ўзидаги камчиликларни билса-да, уларни тўғрилаши қийин. Шунинг учун ота-она ўз хатти-ҳаракатларида эҳтиёткор бўлмоғи лозим.

Агар она шамоллаб қолса, ўз боласига юқтирмасликка уриниб докали ниқобни юзига тутиши мумкин. Аммо фарзандларига ўз камчиликларини бермасликка ҳаракат қиладиган оналар жуда оз. Мен ўзгартира олмай-

диган хато ва камчиликларимизни иложи бори-рича болаларга ҳам кўрсатмасликни хоҳлар эдим. Оналардаги «асабийлашиш» номли вирус шамоллашдан кўра анча юқумли ва кучлидир.

Ота ўз фарзанди билан кўпроқ мулоқотда бўлмоғи зарур

Кўпинча фарзандлар катта бўлганларида ўз оталари билан бирга ўтказган вақтларини байрамона хурсандчилик билан эслайдилар, чунки аксарият оилаларда бундай ҳолат у қадар кўп юз бермайди. Менинг катта ўғлим ҳанузгача бирга қилган ишларимизни яхши эслайди: масалан, денгизда қайиқда сайр қилганимизни ва қайтишда ширин қизил ловияли таом тановул қилганимизни. Бу воқеа 30 йил аввал бўлган ва мен буни унутиб юборган эдим.

Анъанага кўра, оилаларда оталарга сўзсиз бўйсунилади. Ота тартиб назоратчиси, аммо болаларга ҳар куни ғамхўрлик қилиш ишларида кам қатнашади. Агар фарзанд ўз отаси-

ни кам кўрса ва шу ҳам фақатгина гап эшитиш учунгина бўлса, у ҳолда бола ўз отасини бир бегона, яъни фавқулодда вазиятда чақирилган шифокордек деб қабул қилади. Ўзига ишончи йўқ ва ҳимоясиз бола кўпинча отасига илиқ туйғуларни ҳис қилмайди. «Қаттиққўл ота» томонидан тарбия топган бола улғайганда даҳо ёхуд машҳур инсон бўлса-да, итоаткор ва иродаси суст бўлади. Бошқа томондан, агар ота ичкилик ичса, аёли билан қўпол муносабатда бўлса ва фарзанд тарбияси билан умуман шуғулланмаса, бундай оилада улғайган бола ахлоқсиз, ҳатто жиноятчи бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатлар кам эмас.

Болалар тарбияси ва уларни ўқитиш масъулияти асосан оналар зиммасида

Аммо бундан оталар болалар тарбиясини бутунлай ўз аёлларига топшириб қўйиши керак деган маъно келиб чиқмайди. Аёлига ҳақиқий дўст ва ёрдамчи бўла олиш бу уйдаги тарбияда эрнинг бирламчи бурчи эмасми? Уйдаги тотувликка фақатгина онанинг хатти-ҳаракатлари билан эришиб бўлмайди.

Яқинда мен автобусда бир оилани кузатдим: ота, она ва уларнинг қизи. Уч ёшлардаги кичкина қизча ўз отаси билан қизиқ суҳбат қураётганди. Иккови суҳбат билан машғул, она эса ёнларида туриб, қандайдир журнал ўқиётган ва ўзини худди ҳеч нима эшитмаётгандек тутарди. Ҳис қилишимча, ота

шунчаки гаплашмасдан, қизи билан суҳбатда уни жиддий тушунишга уринар, она эса аралашмас эди. Уларнинг суҳбатига қулоқ солсам, «Дада, сақич ўнта бўлса нима бўлишини биласизми?», «Шундайми, сақич ўнта бўлса Гуам ороли бўлади. Иккаламиз бориб кўрсакмикан-а?» деган болаларга хос гап борар эди.

Шунда хулоса қилдимки, бу қизча ажойиб аёл бўлиб тарбия топади. Катта одамга оддий, аҳамиятсиздек туюлган суҳбат бола учун сезиларли даражада завқ бағишлайди.

Бола тарбияси ва ривожлантириш масалалари фақатгина она зиммасига юкланган ва отанинг роли фақатгина онанинг илтимосига кўра бу вазифаларга қўшилиш билан чекланидиган оилада ҳақиқий яхши одамни тарбия қилиб бўлмайди. Вақт етишмаслиги ёки ишдан кейинги чарчоқ оталарга ўз фарзандлари билан кўпроқ гаплашишга тўсқинлик қилмаслиги керак.

Кўп болали оилада фарзандлар бир-бирлари билан яхшироқ муносабатда бўладилар

Замонавий Японияда мавжуд урф-одатга кўра, янги келин-куёвлар ўз ота-оналари ва қариндошларидан мустақил ҳолда яшайдилар ва, одатда, оилаларда уч нафардан ортиқ фарзанд бўлмайди.

Мен оилада ёлғиз фарзанд бўлганман ва бу ўша давр учун кам учрайдиган ҳолат эди. Мен ака-ука ва опа-сингиллари бор дўстларимга ҳавас қилар, бир-бирлари билан суҳбатлашиб овқатланадиган, бирга ўйнайдиган ва жанжаллашадиган дўстимнинг уйига интилар эдим. Кўпинча оиладаги биринчи фарзанд кам ривожланиб, вазмин, тарбияли, аммо ҳаётий завққа тўлмай ўсади. Аксинча, менинг дўс-

тим, уч ака-уканинг ўртанчаси, жуда жасур ва қатъиятли, ака-укалари хафа қилишса-да, ҳеч йиғламас эди. Бундай ҳодисаларга фақат менгина гувоҳ бўлган эмасман, улар ҳаётда жуда кўп учрайди.

Аммо нега битта ота-онадан туғилган, бир оилада тарбия топган болалар турли феъл-атвор ва қобилиятларга эга бўлиб улғаядилар? Одатда, ота-оналар ўзларининг иккинчи ёки учинчи фарзандларини биринчиси каби эр-калатмайдилар. Шунинг учун улар кўпроқ мустақил бўлиб вояга етадилар. Лекин, ҳозирги эрта таълим назариясида, сабаб фақат бунда эмас деб қаралади.

Ота-оналар уйда биринчи фарзанди учун қизиқ машғулотлар ва қулай шароит яратишади, аммо иккинчи бола эгалик қиладиган устунлик биринчисида бўлмайди. Яъни иккинчи фарзандда туғилишидан бошлаб шерик бўладиган ака ёки опа бор ва у ўзидан катта ака ёки опа билан доим беллашишига тўғри келади. Шу туфайли эртароқ кучли ва қувноқ бўлиб улғаяди. Учинчи ва тўртинчи фарзанд учун бу имконият янада кўпроқ бўлади. Чун-

ки ҳаётнинг ўзи уларни чидамлироқ ва кучли иродага эга бўлиб ўсишга мажбур этади.

Эътибор берсангиз, бола, масалан, скрипка чалишни ўз ака-укаси ёки опа-синглиси билан ўрганса, машғулотлар самаралироқ бўлади. Кўп фарзандлари бор камбағал оилаларда улғайган иқтидорли инсонлар улкан муваффақиятларга айнан кўп болали оилада улғайиши туфайли эришадилар. Чунки бундай шароитда ажойиб қобилиятлар ва феъл-атвори ривожлантириш осонроқ кечади.

Оилада буви ва буванинг борлиги бола ривожланиши учун яхши омилдир

Кўпинча ёш оила ўз ота-онасидан алоҳида яшаганда буви ва бувалар болалар тарбияси, умуман, ёш оила ҳаётидан четлатиладилар ва бирор-бир аралашув тўсиқ каби қабул қилинади. Афсуски, замонавий жамиятда бу оддий ҳолат. Баъзида «Қариялар болани шундай эркалатиб юборадиларки, натижада болада худбинлик шаклланиб, ота-оналар фарзандини қандай жиловлашни билмай қоладилар», – дейишади.

Айниқса, ўзларини замонавий ва илғор ҳисобловчи оналар шундай фикр юритадилар. Мен бир хонали кичкина хонадонда яшовчи оилани биламан. Уларнинг ота-она уйидан чиқиб кетишларига сабаб ўз фарзандларини

буви ва бува ёнида тўғри тарбия қила олмай-миз деган фикрда бўлганликлари эди.

Тўлақонли оилани шакллантириш учун шундай қилиш шартми? Болалар тарбиясига келсак, бу катта савол остидадир. Албатта, Японияда ҳозирда ҳам шундай оилалар борки, қайноналар келинларига ҳаддан зиёд кўп маслаҳат берадилар ва биринчи фарзандни даҳодек кўриб, бошқа оила аъзоларини аҳамиятсиз ҳисоблайдилар. Бундай феодализм сарқитлари ҳали ҳам бор. Аммо, ҳақиқатда, бир неча авлод яшайдиган оиланинг ўз афзалликлари мавжуд. Қариялардан маданиятни, доноликни мерос қилиб олиш мумкин ва бу авлодлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни мустаҳкамлайди. Фарзандни ортиқча эркалатишларига қарамай, улар болага меҳр-муҳаббат, хотиралар берадилар, эртаклар айтиб, ривожлантиришнинг бошқа усуллари орқали унинг ҳаётини бойитадилар. Бола худбинликни сингдирмаслиги учун ота-она унга доим ҳурмат билан муносабатда бўлиши керак. Шунингдек, кексаларнинг ҳар бир гапи ва ҳаракатидан болалар ота-онада бўлмаган янги қизиқарли жиҳатларни ўрганади.

Машхур япон олими Сейджи Каянинг ай-тишича, унинг гўдаклигида энг кучли таъсир кўрсатган инсонлари бувиси билан бувасидир. Қишлоқ оқсоқоли саналмиш буваси шу қадар қаттиққўл бўлганки, у йўталиши заҳотиёқ бола йиғлашдан тўхтаган. Бува қаттиққўл, аммо адолатли эди. Доктор Кая иродаси мустаҳкам бўлиб, жисмонан чиникиб улғайди. Унинг бувиси эса жуда вазмин эди. Унинг бутун ҳаёти қўл билан ҳаракатлантириладиган ғилдиракли тикув машинасида ишлаш билан ўтди. Эҳтимол, бувасидан сабртоқатни ўргангандир: агар боғни чопиш лозим бўлса, бирорта ўт қолмагунча кўнгли жойига тушмас эди. Психолог Акиро Тагонинг фикрича, айнан диққатини жамлай олиш қобилияти ва мақсадга эришишдаги қатъият доктор Каянинг шундай феъл-атворга эга бўлиши ҳамда дунёга машхур инсон сифатида камол топишига сабабчи бўлган.

Фарзандларнинг ўзаро суҳбатлашишини рағбатлантириш керак

Юқорида айтиб ўтганимдек, онанинг кун бўйи ўз боласи ёнида бўлиши ёки уни қўлда кўтариши боланинг хулқ-атвори ривожланиши учун имконият яратади. Бу нафақат боланинг ақлий ривожланиши, балки ҳиссиётлари камол топишига ҳам таъсир кўрсатади.

Агар жисмоний яқинлик нафақат ўз онаси, балки гўдакнинг отаси, ака-ука ва опа-сингиллари ёки бошқа болалар билан бўлса, гўдак янада кўпроқ фойда кўради. Бу унинг ақли ўсишига кўмаклашади, унда рақобат ҳиссини, ижтимоий муносабатларини ва биринчиликка интилиш истагини ривожлантиради.

Висконсиндаги университетдан (АҚШ) доктор Хари Харлоу маймун болалари ўртасида-

ги ижтимоий муносабатлар ва уларнинг ақлий ҳамда ижтимоий ривожланишга таъсири бўйича тадқиқот ўтказди.

Биринчи тажрибада доктор Харлоу маймун болаларини ичида фақатгина сут идишчаси бўлган, барча томони ёғоч тахталар билан ёпилган қафасга жойлаштирди. Тадқиқотнинг мақсади бир муддат ёлғизликда қолган маймунча ўзини қандай тутишини кўриш эди. У уч ойдан сўнг маймунлар гуруҳига қўйиб юборилганида аввал ўзини қатъиятсиз тутди, аммо бир ҳафтадан сўнг тетиклашди ва бошқалар билан ўйнай бошлади. Иккинчи тажрибада маймунча ёлғизликда олти ой ушлаб турилди. Гуруҳга қўйиб юборилганида у бурчакка беркиниб олар, ҳаммадан қочар, бошқа маймунчалар билан умуман ўйнамас эди. Учинчи тажрибада эса маймунча ёлғизликда бир йил сақланди ва бундан кейин худди шундай шароитда сақланган бошқа маймунлар билан ҳам ўйнашга қодир бўлмай қолди. Ниҳоят, қафасга ёлғизликда яшаган бир нечта маймунлар ва ёлғизликни кўрмаган биргина маймунни жойлаштирганларида ёлғиз қолмаган маймунда айни шароитдан аса-

бийлик содир бўлди. Бу маймунларнинг ақлий ривожланиш коэффиценти соғлом муҳитда улғайган маймунларникидан анча паст эди.

Бу тадқиқотлар ҳақида ўқиб мен уларда беихтиёр инсон болалари билан ўхшашликни кўрдим ва «Суҳбатлашишдан маҳрум қилинган гўдак ақлий қобилияти заиф ва хулқ-атвори оғир бўлиб улғаяди» деган хулосага келдим. Ҳозирда инсонлар ўзаро кам суҳбатлашмоқдалар. Бу ҳол эса болалар тарбиясида ўз таъсирини кўрсатмоқда. Шуниннобатга олиб оналар ўз фарзандлари учун кўпроқ йиғилиб, биргаликда суҳбат қурсалар, яхши самарага эришилади.

Жанжаллар болаларда муомала кўникмаларини ривожлантиради

«Инсон жамият маҳсули ва ундан айро яшай олмайди», дейишади. Бошқа томондан, инсонда нафақат гуруҳда яшаш ҳисси, балки «мен»ини англаш туйғуси уни бошқаради. Демак, у доимо ижтимоий ва шахсий ҳаёт ўртасида уйғунлик бўлишига интилиши, шуни изламоғи лозим. Агар ана шундай мувозанат ўрнатилмаса, у жамиятга мослаша олмайди.

Бу уйғунликка эришиш эрта ривожланишга бевосита боғлиқ. Фикримча, бунга фақатгина эрта шаклланган фикрлаш кўникмаси, яъни ўзига нисбатан ҳурмат ҳуқуқи ва жамиятга бўлган масъулият ҳисси асосида эришиш мумкин. Бундай фикрлашни болалар мулоқоти асосида ҳосил қилиш мумкин.

Икки ёш атрофидаги бола учун ёлғиз ўйнашнинг қизиғи қолмайди. У бошқалар билан ўйнай бошлайди ва биринчи маротаба гуруҳда қандай муносабатда бўлишни ўрганади. Табиийки, унинг талаби қондирилмаса, йиғлайдиган ҳолатлари ҳам бор. Ёки ўз талабини қондириш учун дўсти билан жанжаллашиб, шеригини йиғлатиши ҳам мумкин. Бола дўстлари билан аҳил бўлиб ўйнаётганда ва уришиб-талашаётганида жамоада яшашни ўрганади. Болалар ўртасидаги жанжаллар ҳам муҳим, чунки улар шахсий ташаббусни ривожлантиради.

Болалар ўртасидаги жанжалларни уч турга ажратиш мумкин: боланинг ўз рақибидан устун келиши, бошқасига ён бериши ва қилмишига яраша жавоб бериши. Жанжал турлари ёшига қараб турлича бўлади. Масалан, икки ёшда бола жанжалнинг сусти иштирокчиси бўлса, уч ёшида ўзи жанжал келтириб чиқаради. Бу болада шахсий «мен» тушунчасининг шаклланаётгани ва намоён бўлаётганидан далолат беради.

Болалар ўртасидаги келишмовчиликнинг сабаблари турлича: ўйинчоқ, чанғи, арғимчоқ

учун кураш ёки бир-бирини ҳақорат қилиш, хуллас, сабабсиз жанжал бўлмайди. Сабабларини тушунтирмасдан, болага жанжаллашиш ёмон деб уни уришиш ва ўргатиш унда ҳамкорлик ҳиссиётини ривожлантиришга ёрдам бермайди. Айтиш мумкинки, болалар жанжалига аралашиш уларнинг жамиятда яшаш қобилияти ривожланишига ҳалақит беришдир. Болаларнинг ўз мантиғи бор ва улар бир-бирлари билан ўзларича сўзлашадилар. Бу ерда катта одамнинг мантиғи ўринсиздир. Агар болалар жанжалига катталар фикрича қараб, уларга уришиш мумкин эмас ва бошқалар билан жанжаллашувчи бола ёмон бола деб тушунтирсангиз, фарзандингиз ўз қобиғида қолади ва ғазабланади. Жанжаллар жамоа орасига кирганда бошланғич синовдир.

**Нотаниш одамлар
олдида гўдакнинг
тортинчоқлиги
қиёфаларни
таний олиш қобилияти
ривожланишининг
далилидир**

Мен ўз китобимда «қиёфа» сўзини махсус ишлатишимга изоҳ бериб ўтмоқчиман.

«Қиёфа» сўзи кўпроқ «шакл», «намуна тузилиши», «модель» маъноларида ишлатилди. Мен эса бу сўзни кенгроқ, аммо махсус маънода, яъни бола мияси маълумотни таниб қабул қилишдаги фикрлаш жараёнини ифодалаган сўз сифатида тушунишни таклиф этаман. Улғайган инсон маълумотни асосан мантикий фикрлаш орқали қабул қилса, ёш

бола ички ҳиссиёти (интуиция), яъни бир зумда қиёфа ҳосил қилиш қобилиятидан фойдаланади: улғайган инсон фикрлашини бола англай олмайди ва буни кейинчалик тушуниб етади.

Эрта билиш фаолиятининг энг ёрқин далили гўдакнинг одамлар юзини фарқлай олиш қобилияти пайдо бўлишидир. Болалар касалхонасида мен кўрган бир чақалоқ алоҳида ёдимда қолган. Айтишларича, у бир ёшдан бировз ўтгач 50 нафар одамни ажрата олган, уларни нафақат таниган, балки ҳар бирига ном ҳам берган экан.

50 нафар одам – бу рақам унчалик ҳайратга солмаса ҳам, улғайган одамнинг бир йил давомида 50 та турли чехраларни эслаб қолиши қийин эканини ўйлаб кўринг. Ўз танишларингизнинг юз тузилишини аниқроқ ифодалаб ёзишга ҳаракат қилиб кўринг. Уларни мантиқий йўл билан бир-биридан ажрата оласизми?

Болаларнинг таниш қобилиятлари тахминан олти ойга тўлганда намоён бўлади, яъни уларда тортинчоқлик пайдо бўлади.

У кичик боши, мурғак назари билан таниш
чеҳраларни ажрата олади, масалан, онаси ёки
отасининг юзини бегоналардан фарқлайди ва
буни яққол намоён этади.

Икки-уч ёшда болада шахсий ғурур ҳиссиёти шаклланади

«Сўқир вазирлар қуршовида бўлган аҳмоқ қирол», – деб кимдир янги туғилган чақалоқ ва унинг ҳар бир истагига бўйсунадиган ота-онасини таърифлаб ёзган эди.

Қирол қанчалик аҳмоқ бўлмасин, у ҳали жуда ёш, асосийси, деярли кун бўйи ухлайди. Бу даврда ота-она у билан унчалик қийналмайди. Аммо у икки-уч ёшларида худбин бўлиб қолади ва назоратдан деярли чиқади. Шунда ота-она фарзандини жиловлай бошлайди. Улар, бола бирор нарсани «нотўғри» қилса койийдилар ва жазолайдилар, бирдан содиқ мухлисдан қаттиққўл энагага айланадилар, аммо боланинг ушбу

ривожланиш босқичида бундай ҳаракатлар кутилган натижа бермайди.

Негаки, бола ҳаётининг биринчи йилида ота-оналар англамаган ҳолатда ўзларини «сўқир вазирлар»дек тутиб унинг тарбиясини бузганлар. Тахминан икки-уч ёшларида болада шахсий ғурур ҳисси шаклланади ва у ўз «мен»ини ҳимоя қилишга тайёр бўлади. У ўз ота-онасини эшитмайди, уни қанчалик кўп қойишса ва жазолашса, шунчалик кўп итоатсиз ва инжиқ бўлиб боради. Ота-онаси эса янада аччиқланади. Бундай танг аҳволнинг олдини олишда биргина йўл бор: болани бир ёшга тўлишидан аввал, яъни унда «мен» туйғуси пайдо бўлгунига қадар тартиб ва тарбияга чақириш ва ўргатиш.

Оддий мисол келтирамиз. Бола туғилиши билан вақтни тўғри тақсимлашни одат қилиб, қатъий равишда жадвалга мувофиқ овқатлантирилиши керак. Шунда у ортиқча овқат емайди ва тўшақда пешоб қилиш оdatидан тезда халос бўлади, сиз эса келажакда бунга қарши курашиш учун ортиқча куч сарфламайсиз. Бундан ташқари, оз-оздан овқатланишга одатланган бола келажакда ор-

тиқча вазн муаммосига учрамайди, бошлангич синф ўқувчиси бўлганида эса қабзиятдан қийналмайди. Агар бунга эътибор бермай, «эркин» тарбия тамойилларига амал қилинса, бола учун бу фалокатга айланади. Бола ҳали ёшига тўлмаган даврларда қаттиққўлликни қаттиққўллик деб ҳис қилмайди, қамчини қамчи сифатида билмайди.

. Икки-уч ёшдан ўтган бола эса қамчининг оғриғини яхши билади. Шунинг учун аввал болани фақат эркалатиб, кейин қаттиққўллик қилинса, унда норозилик кайфияти кучаяди. Ота-она кутаётган натижанинг акси юзага келади.

Болада ғазаб ва ҳасад – бу ожизлик ифодасидир

Ёш бола ўз ҳиссиётларини сўзлар орқали ифодалай олмайди, шундан ота-оналар бола кайфиятини унинг юзидан ўқишни билишлари зарур. Барча оналар фарзандларини ўзлари ўйлаганчалик доим яхши тушунишларига ишончим комил эмас. Кўпинча уй ишлари билан овора бўлиб, боланинг ҳиссиётларини керакли даражада жиддий қабул қилмайдилар ва унинг норозилиги ҳамда инжиқлиги сабабини аниқлашга уринмайдилар.

Токио университети профессори, болалар психологияси бўйича мутахассис Тошио Ямашита боланинг асабийлашиш сабабларини қуйидагича санаб келтиради:

- 1) касаллик сабабли соғлиғи ёмонлашганда;
- 2) очлик ёки ҳорғинлик туфайли ўзини яхши ҳис қилмаганда;

3) нохуш воқеа ёки қўрқинчдан қаттиқ таъсирланганда;

4) жисмоний машқлар етишмаслигидан куч (энергия) сарфланмай тўпланиб қолганда;

5) ўз айтганида туриб олганда;

6) асабийлашган ота-онага тақлид қилганда.

Бу рўйхатдан кўриниб турибдики, боланинг асабийлашиш омилларини унинг атрофидан ва тарбиясидан изламоқ керак. Ғазаб сабабини аниқлаш ўрнига уни уришсангиз ёки эътибор бермасангиз, бу болани янада худбин ва қайсар қилади.

Ота-оналарга ўз фарзандининг руҳий ҳолатини жуда яхши тушунгандек туюлса-да, бола «Мени тушунишмайди» деган фикрда бўлади ва бу уни асабийлаштиради. Ота-она боланинг асосли талабини инжиқликдан ажратиш учун кучли иродага эга бўлмоғи керак. Агар уларда бундай оқилона ирода етишмаса, боланинг феъл-атвори бузилади.

Болада ҳасад туйғуси тахминан бир ярим ёшда пайдо бўлади. Бу ука ёки сингилнинг туғилиши билан боғлиқ бўлиши мумкин. Айниқса, бола оилада биринчи фарзанд бўлса.

Чунки у ёлғиз ва ота-она фақат унга тегишли эди. Айрим болалар ўз ота-онасини, ҳаттоки бир-бири билан суҳбатлашса ҳам қизғаниши мумкин. Асосийси, бундай хулққа одатий инжиқлик деб қараш керак эмас.

Шундай қилиб, бола ғазабланиши, қизғанишининг сабаблари, албатта, бор, уларнинг аксарияти хафачиликдан келиб чиқади ва ожизлик белгиси ҳисобланади. Агар ота-оналар боланинг бу туйғуларига эътибор қаратмасалар, фақатгина уни қойиш ёки мақташ билан чеклансалар, бу болани қониқтирмаслиги мумкин. Ота-онанинг мақсади боланинг асабийлашиш сабабини бартараф этиш бўлиши, аммо уни бостириш бўлмаслиги керак.

Ўз фарзандингизни бошқалар олдида масхара қилманг

Бир танишимнинг суҳбат давомида бурнини ушлаш одати бор. Агар мунозара қизиса ёки асаблари таранглашиб, ҳолат унга қарши бўлса, бу янада сезиларли тус олади. Бу ҳақда билса-да, ўзини ушбу ҳолатда ноқулай ҳис қилса-да, уни бирор нарса безовта қилса ёки қизиқтирса, ўзини бошқара олмайди, қўли ўз-ўзидан бурнига тегади.

Унинг фикрича, бу одат гўдакликда бошланган. У ўйин билан машғул бўлиб, икки-уч ёшдаги кўпгина болалар каби бурнини ковлай бошлаганида ота-онаси: «Бундай қилма, ак ҳолда, бурун тешикларинг катталашиб кетади», – дея тенгдошлари олдида тортинмай койишар эди. Шу заҳоти у бурнини ушлар в

унинг тешикларини кичрайтиришга ҳаракат қиларди. Аста-секинлик билан бу одатга айланди.

Шундан у ойнага кўп қарар ва бурун тешикларини ҳақиқатан ҳам бошқаларникига ўхшатмас, уларни босиб, озгина бўлса ҳам кичрайтиришга ҳаракат қиларди. Бу одат умрбод сақланиб қолди. Мактабга борганида болалар буни тезда пайқадилар ва устидан кула бошладилар. Бу кайфият унга шунчалик кучли таъсир қилдики, аввалига бола ўзини паст тутиб, жуда уятчан бўлиб улғайди.

Аслида, унинг бурун тешиклари умуман катта эмас ва юзида алоҳида ажралиб турмасди. Бундай бўлмаган ҳолатда ҳам, мен ўз фарзандининг камчилигини ошкор қилувчи ота-онанинг шафқатсизлигини тушуна олмайман.

Бундай ҳолатлар кам эмас. Кўпгина ота-оналар фарзандлари камчилигини бегоналар олдида муҳокама қиладилар ва: «Болалар ҳеч нарса тушунмайди», – деб ўйлайдилар. Аммо камчилик қанчалик кичик бўлмасин, уни кўпчилик олдида ошкор этиш болага қандай зарар етказишини ҳеч қачон тахмин қилиб бўлмайди.

Масалан, ёшлигида қўнғироқ сочлари сабабли тез-тез одамлар олдида изза қилинган бола катта бўлганида бош кийимини нагадир тез-тез йўқотиб қўярди. «Бош кийимни киймаса бўлмайди», деган тушунча ва ўй жуда ёшлигидан юрагида чуқур из қолдирган. Унда «Бош кийимимни киймасам, қўнғироқ сочим атрофдагиларга тегиб кетади», деган кутилмаган ҳис уйғонган.

Болани уришгандан кўра мақтаган афзалроқ

Икки услуб – рағбатлантириш ва жазолашнинг иккинчиси самаралироқ туюлса-да, аслида, бундай эмас. Жазолаш болада тескари муносабатни – очиқ-ойдин бўйсунмасликни келтириб чиқариши мумкин. Гап шундаки, мақтов ва жазолашдан эҳтиёткорона фойдаланиш лозим.

Тасаввур қилинг, она бир идишда шарбатни столга олиб боряпти. Ўз онасига ҳамма ишда тақлид қилишни истайдиган икки ёшлар атрофидаги бола худди шу ишни такрорлашга ҳаракат қилади. Она эса «Мумкин эмас!» – деб, боласи шарбатни тўкиб юборишидан қўрқиб, ишни бажаришига йўл қўймайди. Бу нотўғри. Бола каттароқ бўлганида онаси унга

қарашмаётганидан нолийди. Гўдак ўзининг ёши учун қийин бўлган бирор ишни қилишга уринганида уни мақтаган маъқул. «Ўзимнинг катта бўлиб қолган ўғлим!» – деб, шарбатни озгина қуйиб, идишни олиб бориш имкониятини бериш лозим. Бундай муносабат жуда муҳим.

Доктор Сузуки менга қишлоқ мусиқа мактабида учратган ўқувчиси ҳақида гапириб берганди. Болани умуман қобилиятсиз ҳисоблардилар. У скрипкада жуда ёмон чаларди. Ҳеч ким унга ёрдам бера олмаганди. «Мен учун чалиб берасанми?» – деб сўрайди доктор Сузуки. У жуда ҳам ёмон ижро бўлса-да, ўшанда доктор болани мақтайди: «Ажойиб, ажойиб!» Қўшимча қилиб: «Мен эса бундай чаламан. Нима деб ўйлайсан, сен ҳам шундай ижро эта оласанми?» – дейди. «Ҳа, ўхшата оламан», – деб жавоб беради бола ва скрипкани олиб, бутун қудратини сарфлаб яна чалди. Қизиқ томони шундаки, у яхшироқ ижро эта бошлайди. Аниқланишича, охирги пайтда болани фақат койиганлар, у эса қўллаб-қувватлаш ва мақтовга интиқ бўлган. Доктор Сузукининг фикрича, болалар билан му-

носабатда уларни уришгандан кўра мақтаган яхшироқ.

Албатта, уришиш ёки мажбурлаш зарур бўладиган вазиятлар ҳам бор, аммо қийин вазиятда болага танлаш имкониятини бериш ёки уни ишонтиришга ҳаракат қилиш афзалроқ. Бола сиз ҳали ўқиб бўлмаган газетани йиртаётган бўлса, газетани ундан олиб қўйиш ёки қўлига уришдан кўра болага эски газетани бериб қўйиш маъқулроқ. Агар бундай қилмасдан, фақатгина газетани тортиб олиб қўйсангиз, боладаги ишчанлик учун муҳим қизиқишни сўндирасиз ва унга қизиқ бўлган нарсани тортиб олиб, уни бекорчиликда қолдирасиз. Агар болага бошқа муқобил (альтернатив) вариантни таклиф эта олмасангиз, ҳеч бўлмаса, нима учун шу ишни қилиш мумкин эмаслигини тушунтириш керак. Сизнинг тушунтиришларингизни англай олмаслиги мумкин, аммо товушингиздаги ишонтириш болага ижобий таъсир ўтказди.

Тўртинчи қисм

Тарбия қоидалари

1. Қизиқтириш ва тартибга интилиш

Қизиқиш – энг яхши ундаш

Икки ва уч ёшли болаларни кўпинча уларнинг ихтиёрига қарши ҳар куни доктор Сузукининг скрипка дарсларига қўлларидан ушлаб олиб келишади. Улар қизиқиш билан атрофга қарайдилар, сакрайдилар, йўлакда ўйнайдилар, аммо скрипка чалишга умуман қизиқмайдилар. Агар ота-оналар уларни мусиқа ўрганишга мажбур қилсалар, бутун ҳаракатлари бола йиғлаши ва асабийлашиши билан тугайди. Болалар скрипкадан нафратлана бошлайдилар. Уларнинг бундай кескин муносабати боланинг уч ёшларида уйғонадиган ўзликни англаш ва шахсий «мен»и

билан боғлиқ бўлиб, бундай ҳиссиётлар ҳеч қандай зўравонликка тоқат қилмайди.

Шунинг учун бошида доктор Сузуки болаларга истаган ишларини қилиш имкониятини яратади, бироқ скрипкага яқин йўлатмайди. Тез орада кичик ўқувчи тинчланади ва завқ билан бошқа болалар ўйнашини томоша қилади. Икки-уч ой давомида бола унинг дўсти ўйнаётган бутун песани эслаб қолади ва унда ҳам ҳаракат қилиб кўриш истаги пайдо бўлади. Ўқитувчи эса боланинг иштиёқи авжига чиқишини кутади, шундан кейингина унга биринчи дарсни ўтади. Ҳамма болаларда тайёрланиш даври турлича бўлади. Энг узоғи олти ойдир.

Доктор Сузуки усулининг асосий қондаси қизиқиш уйғотишдир, бу эса энг яхши ундашдир. Унинг фикрича, мажбурлаш – ўқитишнинг энг ёмон йўли. Агар болада скрипкага қизиқиш уйғонса, у қисқа вақт ичида катта натижаларга, баъзида ўқитувчининг кутганидан ҳам ортиқ ютуқларга эришади. «Яхши кўрсагина ишининг устаси бўлади». Ўрганилаётган фанга болада қизиқиш уйғотиш – бу энг яхши педагогик усулдир. Шунинг учун

ота-оналарнинг асосий вазифаси болага ўргатишни истаган нарсага уни қизиқтиришдир. Масалан, болага ҳисоблашни ўргатишнинг ўрнига уни рақамларга қизиқтириш яхшироқ. Унга ёзишни ўргатишдан кўра ёзув жараёнига қизиқтиринг. Бошқача қилиб айтганда, ота-онанинг вазифаси болани ўқишга тайёрлашдир.

Бундай қизиқишни уйғотиш учун зарур шарт-шароитларни ҳам яратмоқ керак. Масалан, болада чизишга истакни ҳосил қилмоқ учун унинг атрофида етарлича қалам ва қоғозлар бўлиши керак. Болага зарур шароитлар яратмай бирор нарсага нисбатан хоҳиш пайдо қилиш кучукка овқат бермасдан уни ўтиришга ўргатишдек гап. Ота-оналардаги мусиқа ёки рассомликка бепарволик сабаби уларга ёш пайтида мажбурлаш усули қўлланилганлиги ёки қизиқтириш уйғотиш учун зарур шароитнинг яратилмаганидир.

Болага бир маромда бўлган ҳамма нарсa ёқади

Америкада инглиз тили дарси бўйича машхур пластинка бор. Тулки ҳақидаги шеър матни бир маромда чалинган шундай мусиқа билан бирга келадики, мен каби ёши катта одам ҳам рақсга тушиб кетади. Сўзлар ўз-ўзидан бир маромдаги мусиқа сабаб ҳеч қандай тайёргарликсиз ёки махсус таълимсиз осон эслаб қолинади. Афсуски, Японияда тилни мусиқа ёрдамида ўқитиш техникаси ишлаб чиқилмаган. АҚШда болаликдан тилни ўрганиш учун болани мажбурлаш ўрнига қизиқтиришга ҳаракат қилиш орқали катта ютуқларга эришилади.

Кўпчилигимиз «ўқиш» сўзига салбий муносабат билдирамиз. Салбий муносабатимиз

сабаби шундаки, бизнинг онгимизда ўқиш ўз иродасига қарши бўйсундириш маъносида тушунилади. Аммо ўқиш роҳат олиш билан эсланиши лозим, шундагина биз катта ютуқларга эриша оламиз. Масалан, бир роҳибнинг уч ёшли ўғли ҳеч бир машаққатсиз барча сутраларни ўрганиб олди, чунки отаси ҳар куни эрталаб уларни куйлар эди. Аммо агар уни ёдлашга мажбурлашганда, бу бола учун жуда қийин масалага айланар эди.

Болалар қизик нарсани тўғри ва қизик бўлмаган нарсани нотўғри деб ҳисоблайдилар

Сиз болани девордаги йиртилган гулқоғозлар учун уришасизми? Қандай қилиб унга бунинг ёмон эканини тушунтирасиз? Сиз учун «яхши» ва «ёмон» тушунчалари ўз шахсий тажрибангиз ва умумқабул қилинган ахлоқий меъёрлар билан боғлиқ. Аммо ёш болада бундай тажриба йўқ, у гулқоғозни йиртиш яхши ёки ёмон эканлигини англаши учун бирор нарсага таяна олмайди. Агар уни қаттиқ койисангиз, эҳтимол, бу ишни нохуш оқибатлардан сақланиш учун қайта қилмаслиги мумкин. Шу билан бирга, бу воқеа боладаги униб чиқаётган ижодкорлик истакларини сўндириши мумкин.

Болалар психологи Сейширо Аоки болада «яхши» ва «ёмон» тушунчалари шаклланишини махсус тадқиқ этди ҳамда бола учун «яхши» қизиқ ва ажойиб маъноларини англатиши ҳақида хулоса қилди. Масалан, газеталарда кўпинча бола ўғирлаш воқеалари ҳақида ёзишади. Бола беҳатар уйга қайтгач, ундан нега бегона одам билан кетганини сўрашганида кўпинча: «Қизиқ амаки эканлиги учун кетдим. У ёмон одам эмас», – деб жавоб беради. Бола ўғрилари бола психологиясини яхши биладиганга ўхшайди. Улар ўйинчоқ ва қизиқарли гаплар билан болада қизиқиш уйғотишади. Ёш бола эса қувонтирадиган, қизиқ гаплар айтадиган амаки бўлса, уни яхши одам деб ҳеч шубҳаланмай ўғрига эргашиб кетади.

Бундай «яхши» ва «ёқимли» тушунчалар эрта гўдаклик даври учун тўғри келади. Бола аста-секин тажриба орттиради, энди у «яхши»ни мақтов эшитиладиган нарса деб тушунади. Агар бола бирор топшириқни бажарса ва мақтов эшитса, у бунинг тўғри, яъни яхши деб билади. Бунинг акси, уни қийишса ёки жазолашса, демак, у ёмон иш қилгани-

ни англайди. «Ёмон» тушунчаси нохуш туйғуларни эслатади.

Масалан, сиз доим боланинг скрипкада ёмон чалгани ёки китобни ёмон ўқиганини маломат қиласиз. Бола эса машаққатлар келтирувчи бутун ўрганиш жараёнини ёмон деб тушуна бошлайди. Кўпчилигимиз ёшлиқдан мусиқа ёки инглиз тили дарсларидан нафратланамиз, чунки биз уларни нохуш туйғулар билан ёдга оламиз.

Шунинг учун болага ўз тушунчангиздаги «яхши» ва «ёмон» нима эканлигини мажбурлаб эмас, у яхши иш қилганида ёқимли ҳиссиётлар, ёмон иш қилганида эса нохуш ҳиссиётлар орқали тушунтириш анча самарали бўлади. Фарзандингизнинг қобилиятлари ривожига мақтов ва жазолаш усуллари қанчалик муваффақиятли фойдалана олишингизга боғлиқ.

Боланинг қизиқишини мустаҳкамлаш керак

Бола тарбиясида қизиқтириш энг яхши омилдир. Аммо шу ўринда бир муаммо бор: боланинг бирор нарсага қизиқиши жуда тез йўқолади, чунки унинг қизиқувчанлиги чексиздир. Агар уни ўз ҳолига ташлаб қўйсангиз, унинг эътибори бир нарсадан иккинчисига сакраб ўтаверади. Албатта, бу унинг ёшига хос ва унинг эътиборини биргина нарсада мажбурлаб ушлаш унга тескари, яъни салбий таъсир кўрсатади. Боланинг қизиқувчанлиги дунёни англаш ҳамда унинг ақлий ва маънавий ривожланиши учун муҳим шарт ҳисобланади. Мен болага тўлиқ эркинлик беришни ҳам тавсия етмас эдим. Бола учун битта предмет билан овора бўлиб қолиш (бу ҳолатнинг ҳаддан ортиқ шакли аутизм де-

йилади) ва бирор нарсада ўз эътиборини бир муддат жамлай олмаслик бирдек хавфлидир. Натижада у енгилтабиат бўлиб улғайиши мумкин.

«Матуямаши» дўкони маслаҳатчиси бўлиб ишлаётган отадан олган хатимда боланинг қизиқишлари яхши куртак ёзиб, жараёнда давом этаётганлиги ҳақида ҳаётий мисол битилган эди. Катта ўғли бир ёшу икки ойлик бўлганида қандайдир сабаб билан унда «но» ҳарфига қизиқиш уйғонган. Бунини сезган ота-она овқатланадиган столдаги суши халтачасидан тортиб телевизор каби буюмларгача «но» ҳарфини илиб қўйганлар. Ҳар сафар буюмлардаги ҳарфни кўрсатиб «но» деб айтганлар. Кейин бир ёшу тўрт ойлик бўлганида алифбодаги АВСни ёдлаб олгач, амалий усулда катта ҳарфлар – XYZWTFHNM кабиларни ўргатишга киришганлар. Бола эса уларни дарҳол ёд олган. Бир ёшу олти ойлик бўлганида автомашина, электр асбоблари ишлаб чиқарувчи кабиларнинг русумларига қизиқиши уйғонган, олдин ишлаб чиқарувчи номини олиб, маркани кўрсатишган, кейин, аксинча, маркани кўрсатиб, ишлаб чиқарув-

чи номини сўрашган. Бир қарашда ота-онанинг бу усули аҳмоқона кўринса-да, айна ҳаракатлари орқали боланинг қизиқишини кучайтириб, уни ривожлантиришга шароит ярата олганлар.

Теварак-атрофдаги кўпгина қизиқ нарсалар орасидан бола доимо ўзига қизиқарли нарсаларни топа олади ва у оламида унга ҳеч ким керак бўлмайди. Аммо, одатда, у ҳали ҳам катталарнинг ёрдамига муҳтожлик сезади. Катта одам болада пайдо бўлган қизиқишни қанчалик тез англаши ва эътибор бериши бу қизиқиш кейинчалик жиддий шаклда ривожланиши ёки сўнишига олиб келади. Шунинг учун айна вақтни бой бермаслик муҳимдир. Биз боланинг қандай қизиқишлари қобилият даражасида ривожлана олишини билмаймиз, лекин унда бу қизиқишларни ривожлантириш учун имконият бўлмоғи керак.

Такрорлаш – бола қизиқишини рағбатлантиришнинг энг самарали усули

Агар катта одам айни бир ҳикояни бир неча маротаба тинглашга мажбурланса, унга бу жуда зерикарли туюлади. Мен ўзим сабрсиз одамман ва бир нарсани икки маротаба тинглашга тоқат қила олмайман. Аммо ёшлигимда ота-онамдан эртақларни кўп марта такрорлаб ўқишларини сўрардим ва тинглашдан ҳеч чарчамас эдим. Такрорлаш бола миясида шаклланадиган алоқалар учун жуда муҳим. Унинг тавсия қилинишига сабаб шундаки, у болани зериктирмайди, чунки гўдакликда у зерикишни билмайди. Бу давр бола миясида тўғри шакллар ҳосил бўлишини, келажакда унинг ақлий ва маънавий ҳаётини белгилай-

диган энг яхши фурсатдир. Уч ойлик болага мураккаб мусиқа асари бир неча маротаба такроран қўйиб берилса, эслаб қолиши мумкин. Боланинг маълумотни қабул қилиш қобилияти ғоятда улкандир.

Бу даврдаги такрорлаш яна бир муҳим вазифага эга. Эртак ва қўшиқларни кўп такрорлаш орқали бола уни ёд олиб, бирор-бир ҳикоя ёки қўшиқни янада кучлироқ ёқтира бошлайди ва у ҳақда ўзининг чексиз саволларини беришда давом этади. У ёқтирган эртагини ёдлаб олади ва унинг асосида дунё ҳақидаги қизиқишини маълум вақтга қадар қондиради. Қизиқувчанлик инсон тараққиёти учун жуда муҳим орзу-истакларни уйғотади. Бирор нарса қилиш истаги оппоқ қоғоз ҳолатида пайдо бўлмайди. Қизиқиш хоҳиш-истакларни уйғотади, кейин истакнинг ўзи инсонни юксалтиради. Эртакларни такроран эшитиб тарбияланган гўдак бир-икки ёшидан улғайгунига қадар расмларга қизиқишини намоён қилади, кейин эса ҳарфларни танийди ва охири ўқишни ўрганишни истайди.

Мен ўз фарзандини кўп ишлагани туфайли бир йилу икки ойга интернатга топширган

ота-онани билар эдим. Бола уйига қайтиб келганида ривожланиш даражаси анча орқада эди. Аммо тўрт ёки беш ёшларида унда бирдан мусиқага, айниқса, скрипка ва пианино машғулотларига қизиқиш уйғонди. Ота-онаси таажжубда қолиб, бирдан уйғонган қизиқиш қандай пайдо бўлганини тушунмадилар. Интернатда бола етарли даражада интеллектуал рағбатлантириш олмаганлиги, аммо ухлашдан аввал болаларга Моцарт ва Шубертнинг куйлари пластинкада қўйиб берилишидан хабардор эдилар. Бир томондан, етарли даражада интеллектуал рағбатлантириш бўлмаганлиги, бошқа тарафдан, бир хил мусиқа куйлари такрорланиши унинг ақлий қобилиятини секинлаштирди, аммо мусиқага сезувчанликни оширди. Бу ҳикоя ибратли бўлиб, гўдакликда бола ривожланиши учун турли таъсирлар ҳақида жиддий фикрларни уйғотади.

Боланинг тасаввури ва хаёллари унда ижодий қобилиятни ривожлантиради

Кўпгина ота-оналар ўз фарзандларини ижодкор шахс этиб тарбиялашни истайдилар. Аммо, қўрқаманки, замонавий тарбия тизимида ижодий қобилиятларни гўдакликдан ривожлантириш етарли даражада самарали эмас.

Ижодкорлик нима? Аниқ таъриф бериш мушкул. Аммо энг оддий маънода у чарақлаб кўзга ташланаётган қизиқиш, тасаввур ҳамда ички ҳиссиёт (интуиция)нинг мустақил намоён бўлиб, у юқори даражага кўтарилганда кашфиётлар, ихтиролар шаклида кўринишидир. Унинг энг юқори даражасида ижодкорлик, ақл, билим ва тасаввур бирлаштирилади. Шубҳа йўқки, ижоддаги муваффақиятлар

илдизи шахсий ва ҳиссий идрок этиш ҳамда гўдакликдаги тажрибаларга бориб тақалади. Бошқача қилиб айтганда, болалик тасаввурлари катта одамга реал ҳаётдан узоқ туюлса-да, ҳақиқатда, ижодиёт куртаклари ҳисобланади.

Масалан, сиз болага бирор ўйинчоқ совға қилдингиз, айтайлик, ҳайвонча. У ўзини шу ҳайвон билан тенглаштириб, ҳайвонот боғига бориб кўрган тажрибасига асосланиб, ўзининг кўникмаси ёки эшитган эртаги асосида у ҳақда бир ҳикоя тўқиши мумкин. Ёки, масалан, бирор-бир расм унинг тасаввурини шу қадар таъсирлантириши мумкинки, катта одамлар бунга қодир бўлмайдилар. Айтишларича, Леонардо да Винчи ёшлигида шифтда учаётган алвастилар ва у ердаги ёриқлар, доғлар орасида қимирлаётган ҳар хил махлуқларни кўрган.

Катта одам чойнак чизади, бола эса бу расмда оғзи очиқ балиқни кўради. Катталар болани уришиб: «Аҳмоқона гапларни гапирма, бу чойнак», – дейди. Айни жавоб хато бўлади ва бу энди очилишга тайёр ғунчани яксон қилиш билан баробардир. Қуйидаги беш

ёшли боланинг ёзганлари бўлиб, ҳақиқатан, қизиқарли ижод маҳсулидир. Бунда онанинг қандай йўл тутиб тарбиялагани жуда муҳим. «Зения олган сават ичида тилла тангалар бор экан. Уни уйга олиб келибди. Шунда тилла тангалар баргга айланибди. Яна қоя тагида сават бор. Бу саватни озгина очиб қараса, ичидан кўп мевалар чиқибди. Зения уларни ебди. Кейин майсазор пайдо бўлибди, гуллар очилибди. Шундай қилиб, тамом».

Болада ички ҳиссиётларни (олтинчи ҳиссиёт) ривожлантиринг

Биз биламизки, инсонда бешта сезги аъзо-си бор: кўриш, эшитиш, ҳидлаш, таъм билиш ва тери сезгиси. Аммо унда олтинчи ҳиссиёт – ички сезгирлик (интуиция) ҳам бор. Олтинчи ҳиссиёт туфайли, масалан, кўпгина аёллар эрининг хиёнати ҳақида аниқ биладилар. Агар жиддий гапирсак, ички сезгирлик – бу бирор-бир эътиборга лойиқ муваффақиятнинг муҳим шартидир. Олтинчи ҳиссиёти бор инсонларни мен «сезгиси кучли одам» деб айтаман.

Барча буюк ихтирочилар, улкан билим ва тажрибаларига қарамай, ички сезгиларига ҳам таянганлар. Ички сезгирлик бешта сезги ўрнини босади. Шунинг учун у энг қадимги

ва асосий (фундаментал) ҳиссиёт ҳисобланади. Ички сезгирликни яна мантиқ ва соғлом фикр чегарасидан чиқувчи «ҳайвоний туйғу» деб ҳам аташади.

Аввал айтиб ўтганимдек, бола уч ёшгача ҳайвонга яқинроқ бўлади, яъни у мантиқан фикрлай олмайди ва ўз ҳис-туйғуларига таянади. Бунӣ ёдда тутиш ва унинг ҳиссий ривожланишини рағбатлантириш жуда муҳимдир. Қандайдир кўникмаларни ўргатиш орқали уларнинг ҳиссиётларини сўндирмаслик керак, унга мантиқ ва далиллар асосида таъсир кўрсатмасликка ҳаракат қилиш зарур.

Бунга алоҳида мисол керак деб ҳисоблайман. Доктор Сузуки ёзган китобида ҳиссиётни ривожлантиришнинг муҳим жиҳатлари ҳисоботи олинган ҳолати кўрсатилган. Бу доктор Сузуки Шугун исмли кўзи ожиз болага скрипка ўргатган пайтидаги ҳолатдир.

Бошида скрипканинг шаклини ҳам билмайдиган, қоронғи дунёда яшайдиган болага жуда моҳирона техник усуллар керак бўлган. Скрипканинг мусиқий ижроси у кабилар учун имконсиз деб ўйлаган бўлса-да, жавобгарликни ўз бўйнига олиб, ўқитишда

барча усулларни қўллаб, сабр билан унга устозлик қилди. Сузуки дастлаб скрипка тутқичини ўнг-чап, тепа-пастига ҳаракатлантириб машқ қилдирди. Кейин чап қўл кафтини скрипка тутқичига қўйиб, скрипка тутқичини кўрсатган. Бошланишида бола нотўғри жойини кўрсатди. Икки ҳафта ўтиб икки-уч марта тўғри ушлади. Ниҳоят, кафтида узоқ вақт, кичик бош бармоғида бир марта бўлса ҳам жуда аниқ ушлайдиган бўлди. Бир йиллик ҳаракатлар натижасида Садаказу ҳар куни жамоат залидаги концертда мутлақо осон бўлмаган куйни ажойиб тарзда ижро этди. Бу, шубҳасиз, унинг скрипка ҳолатини қалб кўзи билан кўрувчи олтинчи ҳиссиётнинг машқ қилдирилгани ғалабасидир.

Ички сезгирлик бешта ҳиссиёт йиғиндиси бўлгани сабабли уни ривожлантириш уларнинг барчасини кучайтиришга хизмат қилади.

Бола тарбиясида жинсий фарқ йўқ

Ота-оналар фарзандлари туғилиши билан «Бу бола меҳрибон, фаҳм-фаросатли ва кучли инсон бўлишини хоҳлайман» қабилида яхши ният ва орзу қиладилар. Бу ота-она қалби деб аталиб, худбинлик, шуҳратпарастлик қабилардан мутлақо йироқдир. Лекин фарзанди ким бўлиши ҳақида орзу қилганларида унинг жинсини ҳисобга оладилар: «У сиёсатчи бўладими ёки олимми?», «Умид қиламанки, у гўзал ва ақлли қиз бўлади!»

Нима сабабдан биз янги туғилган ўғил ва қизга турлича муносабат билдирамиз? Аслида, уч ёшгача бўлган болаларнинг ташқи кўринишида унчалик катта фарқ йўқ. Баъзида биз уларни ҳатто ташқи кўринишларидан ажрата олмаймиз. Баъзи тилларда гўдак

сўзи чақалоқнинг қиз ёки ўғил бола эканини аниқ кўрсатмайди. Илм-фан ҳам «Жинсий фарқланишлар уч ёшдан кейин намоён бўлади», деган фикрда. Машҳур болалар психологи Ван Орнштейн бир қатор тадқиқотлар ўтказгандан сўнг «Фақатгина уч ёшдан кейин бола ўз хатти-ҳаракатларида жинсий мансубликни намоён қилади ва тўрт-беш ёшларига келибгина ўйинларда яққол кўрсатади», деган хулосага келади. Шундай қилиб, уч ёшгача болалар ўртасидаги жинсий фарқ фақат боланинг жинсий аъзолари шаклида кўринади.

Шунга қарамай, ота-оналар ўз фарзандларини уларнинг жинсини инобатга олиб тарбия қиладилар. Масалан, янги туғилган ўғил болани кўк рангда, қиз болани эса пушти рангда кийинтирадилар. Боланинг диди ҳали ривожланмаган вақтда ўғил бола пушти кийим кийиши ва қиз бола кўршапалак, машина ўйинчоғини ўйнашида қандай ёмонлик бор? Ўғил болада қўғирчоққа қизиқиш уйғонса, уни олиб қўйиш керакми? Нима сабабдан унга доим ўғил бола эканлигини эслатиб туриш лозим? Нима учун қиз бола кураш билан

қизиқиши мумкин эмас? Немис шоири Рилкега қиз бола кийимини кийдириб, қиз боладек тарбия қилишган, аммо у бундан қиз бола бўлиб қолмади. Қиз бола ўғилсифат ва ўғил бола қизсифат бўлиб қолиши ҳақида қайғургандан кўра ота-она болага бу борадаги қарашларини уқтириши унинг руҳиятига қандай зарар кўрсатаётгани ҳақида мулоҳаза қилмоқликлари зарур.

Ёш болага жинсий мавзуларда ҳақиқатни айтинглар

Охирги пайтларда «жинсий тарбия» оммавий ахборот воситаларида кенг муҳокама қилинмоқда. Асосий савол: жинсий тарбияни қачон бошлаш керак – бошлангич синфлардами ёки ўрта синфда? Мен бу саволни ноўрин деб биламан. Нима сабабдан инсон танасидаги жинсий аъзоларни маълум давргача боладан яшириб, кейин мактаб ёшига етганда ўргатилиши керак? Икки-уч ёшдаги боладан буни яшириб, ёлғон гапириб ўргатиб келинса, кейин бирдан жинсий таълим ҳақида гапира бошласак, ўргатадиган катта ёшдаги одамга ҳам, ўрганаётган болага ҳам ноқулайлик туғилади.

Гўдак ўзининг қиз бола ёки ўғил бола эканлигини ҳис етмаса-да, икки ёки уч ёшида бу

борада саволлар беришни бошлайди. Масалан, чўмилаётганида отаси ва онасининг тана аъзолари бошқача тузилганини кўради. Албатта, саволлар беради. Оилада яна бир фарзанд туғилса, у қандай қилиб ука ёки сингил дунёга келганини сўрайди.

Бола бундай саволларга аниқ жавоб олиши керак. Болага ҳазиллашиш ёки ёлғон гапириш керак эмас. Ота-онанинг ноқулай аҳволга тушиши бу мавзуни тақиқланган нарса каби қизиқарли бўлиб туюлишига олиб келади. Икки-уч ёшдаги боланинг ички туйғулари унга ёлғон гапираётганликларини сеза олади. Бола буни билдирмаслиги мумкин, аммо ота-онанинг ғалати хатти-ҳаракати унинг қизиқиши кучайишига сабаб бўлади.

«Боланинг жинсий ҳаёт ҳақидаги ҳақиқатни билишига ҳали эрта», – дейиш адолатсизликдир. Жинсий мавзуларни чиройли сўз орқали тўғри тушунтириш керакки, болада бу мавзуга табиий бир жараёндек муносабат шакллансин. Бу мавзуни тақиқланган деб тушунувчи катталар эса ёшликда нотўғри тарбия олган.

Кун тартиби болада вақт тушунчасини шакллантиради

Замонавий бола учун телевизорсиз ҳаётни тасаввур қилиш қийин. Шунинг учун ота-оналар ўз фарзандлари билан алоқани йўқотмаслик учун улар кўраётган теледастурларни томоша қилмоқдалар.

Телевизор гўдак ҳаётида соат вазифасини бажармоқда, чунки унда ҳали вақт тушунчаси мавжуд эмас. Ҳар бир дастур бирор-бир ҳодисага боғланган: ота ишга кетади, ота ишдан келади, ухлаш вақти ва бошқалар.

Телевизион дастурлар мунтазамлиги болада вақт тушунчасини шакллантиради. Одатда, гўдак фақат буғун билан яшайди, унинг учун «ўтмиш» ва «келажак» тушунчалари мавжуд эмас. Тахминан икки ярим ёшида,

аниқроғи, гапиришни бошлаганида бола «аввал», «кейин», «кеча» ва «эртага» нима эканлигини тушуна бошлайди. Бошқача қилиб айтганда, бола нутқни тушуна бошлаганида ва гапиришни ўрганганида унда вақт тушунчаси пайдо бўлади.

Аммо тажриба шуни кўрсатадики, гўдак ҳозир, келажак ва ўтмиш тушунчаларини телевизион дастурлар ёрдамида англай бошлаган. Телевизион дастурларнинг мунтазамлиги нонушта, тушлик, отанинг ишдан келиши каби оилавий ҳаётдаги ҳодисалардан аниқроқдир. Телевизор бола кунини тартибга солишда яхши хизмат қилиши мумкин. Мунтазам тартибга риоя қилиш нафақат болага яхши одатларни ўргатишда, балки унга вақт тушунчасини шакллантиришда ҳам зарур. Баъзи оналар болаларига улар санашни ўргатишдан аввал соат бўйича вақтни ўргатадилар. Гўдак соат миллари (стрелкалари) маъноси-ни тушунмайди ва унга: «Соат саккиз, ухлаш вақти бўлди», – деб тушунтириш фойдасиз. Бола соат саккиз бўлгани учун эмас, балки қоронғи тушгани ва уйқуси келаётгани учун

ухлашга ётади. Мунтазам кун тартиби болада
вақтнинг тахминий тушунчасини ишлаб
чиқади. Бу тартиб бола учун соат вазифасини
ўтайди.

Янгиликлар дастури болага тўғри сўзлашда кўмак беради

Бир онанинг айтишича, унинг икки ёшли ўғли ҳар куни радио ва телевизордаги янгиликлар дастурини тинглаш орқали тўғри сўзлашни ўрганмоқда экан.

Ҳали сўзларни билмайдиган бола учун мураккаб сўзлари кўп бўлган янгиликлар дастурини эшиттиришдан нима маъно дерсиз? Бироқ масала, албатта, янгиликларнинг маъносини тушунишида эмас, балки тўғри талаффуз, урғу ва оҳанг (интонация) билан тил шаклини яратишда.

Саводсиз нутқ ва нотўғри талаффуз бола улғайиб бораётган муҳит натижасидир. Муҳит бизнинг онгимизда ўз иродамизга қарши ўчмас из қолдиради ва буни ҳеч нарса билан

ўчириб бўлмайди. Агар катта одам нутқида бирор-бир ўзгариш бўлса, бу унинг фарзандига, фарзандидан эса набирасига ўтади. Шундай қилиб, тилдаги барча хатоликлар авлоддан-авлодга ўтиб боради.

Агар тўғри нутқ бола онгига мустаҳкам ўрнашса, кейинчалик у оммавий ахборот воситаларида кўп ишлатилаётган жаргонлар таъсиридан қочиб қутула олади ёки улардан фойдаланган тақдирда ҳам бола тилига салбий таъсир ўтказмайди.

2. Гўдакликда феъл-атворни тарбиялаш

Муסיқий уйғунлик гўдакликда самарали ўзлаштирилади

Фильмларда кўпинча оила ёки бир гуруҳдаги дўстлар бўш вақтларини биргаликда куйлаш билан ўтказишларини кўрсатишди. Муסיқавий таълим олмаган оддий қишлоқ аҳолиси жўр бўлиб, завқланган ҳолда куйлайдилар, уларнинг товуши хушоҳанг ва уйғун бўлади. Албатта, бу филм бўлгани учун десак-да, японияликларда керагича муסיқий таълим олиниб, мусиқанинг ўқилиш усулини ёдлаб олишса ҳам, бундай куйланмайди.

Гўдак мусиқавий саводхонликни алоҳида ноталар ёрдамида эмас, балки ҳамоҳанглик асосида ўрганади. Бу эса товушлар ўртасидаги фарқни уларни солиштириш орқали тушунишга ёрдам беради. Товушлар бирикмаси (комбинацияси) унга товушларнинг ўзаро муносабати ва ҳар бир товушнинг алоҳида сифатларини ҳис этишига ёрдам беради.

Куй ва оҳангларни мукаммал равишда фарқлаш қобилиятини улғайган инсонда ривожлантириб бўлмайди, аммо гўдакка тўғри мусиқавий таълим берилса, бунга эришиш мумкин.

Муסיқа таълими диққат-эътиборни жамлаш қобилиятини ривожлантиради

1970 йили Осакадаги кўргазмада БМТ шарафига бағишланган ёш скрипкачилар концерти бўлиб ўтди. Концерт соат 11⁰⁰ да бошланди, аммо эрталаб соат 8⁰⁰ да кўпгина болалар, шу жумладан, уч ва тўрт ёшли болалар, совуққа қарамасдан, ўз куйларини такрорлар ва скрипкаларини созлаб майдонда турардилар. Мен бу болаларнинг собитқадамлигидан таажжубда қолдим.

Албатта, ёш бола болалигича қолиши, тийрак ҳамда қизиқувчан бўлиши керак. Аммо тийраклик ва қунтсизлик бир нарса эмас. Охиргиси катта одамда ғоятда исталмаган сифат ҳисобланади. Бир нарсага диққатини узоқ муддат жамлай олмайдиган

шахс ҳар бир масалада бекорга кўп вақт ва куч сарфлайди.

Ўзида юқори даражада диққатни жамлаш қобилиятини ривожлантирган шахснинг юксак афзалликлари бор. Муסיқа мактаблари ўқувчилари интизомли ва яхши тарбия кўрган ҳисобланади. Балки, сиз: «Бу болаларнинг ота-оналари қаттиққўл. Шундан болалар ёшликданоқ зерикарли ва жиддийлар», – деб ўйларсиз. Бундай эмас! Улар ўзларини яхши тутишларига сабаб дарсларда ота-оналари бўлгани учун эмас, балки ҳеч бир қийинчиликсиз юқори даражада диққатни жамлай олиш қобилиятига эга эканлигидадир. Ўқиш-ўрганиш улар учун осон ва бир хил вақтда бошқа болаларга нисбатан кўпроқ вазифалар бажаришга улгурадилар. Шундай қилиб, уларда кўпроқ бўш вақт қолади.

Доктор Сузукининг скрипка дарсларига қатнаган барча болаларнинг ота-оналари таъкидлашича, уларнинг фарзандлари имтиҳонга тайёрланаётганларида ҳеч қийналишмаган, кўп вақт ҳовлида болалар билан ўйнашларига қарамай, ҳеч бир зўриқишсиз яхши ўқишган. Бу савол мутлақо ақлли болани кашф қила-

ди: хушчақчақ, зукко ва умумқабул қилинган стереотипдаги ранги кетган, ориқ, кўзойнакли болага сира ўхшамайди. Конфуцийнинг «Муסיқа билан ҳамоҳангликда» таълимотида айтилишича, муסיқа қалбни юмшатади ва феъл-атворни яхшилайти. Муסיқавий машғулотлар мунтазам машқларни талаб этади, бу, ўз навбатида, диққатни жамлаш қобилияти-ни тарбиялайти. Шундай қилиб, муסיқа ҳам феъл-атворнинг тўғри шаклланишига ҳисса қўшади.

Скрипка чалиш етакчилик феъл-атворини ривожлантиради

Эрта таълимнинг антиқа далилларида
бири саналган скрипка таълими, олдинги
бандда айтиб ўтганимдек, диққатни жамлов-
чи кучни ривожлантириш билан бирга яна
бир ажойиб, фойдали жиҳатни намоён этади.
Бу кўп одамларни йиға оладиган куч, яъни
етакчилик қиладиган инсонни тарбиялаши-
дир.

«Бошқа инсонларни бошқариш қобилияти
фақатгина катта одамларга хос ва бу сифат
каттароқ ёшда тарбияланади», деган тушунча
мавжуд. Аслида, етакчилик хусусиятлари
кўпчилик ўйлаганидан эртароқ ривожлана
бошлайди. Ҳар бир болалар гуруҳида кимдир,
албатта, етакчи ролини ўйнай бошлайди.

Доктор Ямашита ўзининг «Бола психологияси» номли китобида таъкидлашича, етакчилик қобилиятига эга бола, унинг атрофида бошқа кўпгина болалар бўлса ҳам, доимо ўз фикрлари ва қилаётган ишларини аниқ мақсадга йўналтирган бўлади. Ўйин ёки бошқа машғулотида у доим бирор янги нарса ихтиро қилишга интилади ва ўз фикрларини татбиқ этиш учун биринчи бўлиб ҳаракат қилади.

Бу сифатлар скрипка (ёки бошқа чолғу асбоби) машғулотида ҳам шаклланади. Ҳеч қандай ажабланарли томони йўқки, доктор Сузукининг ўқувчилари ранги синиққан даҳолар эмас, балки етакчилик қобилиятига мойил қувноқ ва шижоатли болалардир. Бу болалар ўз вақти-соати билан ҳар бир жамиятга зарур йўлбошчилар бўлиб улғаядилар.

Бунга яққол мисол доктор Сузукининг севимли ўқувчиси бўлган Тойота Кoji жанобларидир. Тойота жаноблари дунёдаги энг машҳур оркестрлардан бири бўлган Берлин радиоэшиттириш оркестрининг концертмейстери бўлган. Концертмейстер барча оркестр

аъзоларининг вакили бўлиб, аъло даражадаги етакчиликни талаб қиладиган лавозимдир.

Жаноб Тойотадан ташқари доктор Сузукининг скрипка чалиш дарсидан дунёнинг энг машҳур оркестрлари етакчилари етишиб чиққан. Уларнинг барчаси ўттиз ёшлардаги ўспиринлар бўлиб, тили ҳам, одатлари ҳам, руҳияти ҳам бир-биридан фарқ қилувчи Германия, Америка каби давлатларнинг муסיқачиларига қўшилганлар. Шундай қилиб, доктор Сузукининг кўплаб талабалари дунёнинг энг машҳур оркестрлари сафида пешқадамлик қилганлар.

Гўдакликдаги мусиқий таълим боланинг ҳатто ташқи кўринишида ҳам акс этади

Одамнинг ташқи кўриниши наслга бутунлай боғлиқ ҳисобланади. Аммо одамнинг ташқи кўриниши унинг ҳаёти қандай кечаётганига қараб ўзгаришини бирор марта бўлса ҳам пайқаганмисиз? Албатта, кўзлар ва бурун шаклини бутунлай ўзгартириш учун пластик жарроҳлик ёрдами керак. Бироқ, умуман олганда, ташқи кўриниш ва ўзини тутиш ҳаётий шароитлар натижасида кескин ўзгаради. Айниқса, бу ўзгаришларни болаларда яққол кузатиш мумкин. Масалан, мусиқа тинглаётган ёки мусиқа дарслари олаётган боланинг ташқи кўриниши, шубҳасиз, шу машғулотлар туфайли ўзгаради. Биз «Эрта ривожланиш

уюшмаси»да бир гуруҳ янги келган ва бир-биридан сира фарқ қилмайдиган гўдаклар орқали тадқиқот ўтказдик. Сўнг гуруҳдан айрим болаларни танлаб олиб, уларга Моцартининг «Кичик тунги серенадаси»ни эшиттирдик. Тўрт ойдан сўнг бу болалар бошқаларидан фарқ қилар: улар тетикроқ ва кўзлари ёрқинроқ эди.

Машҳур япон мусиқа танқидчиси Маруо ўз хатида менга шундай ёзган эди: «Товушлар одамга жуда катта таъсир кўрсатади. Зийрак ва ғамхўр оналар Иккинчи жаҳон урушидан бери болалар қандай ўзгарганини, эҳтимол сезгандирлар. Бу ўзгариш учта сабаб туфайлидир:

- 1) оналарнинг маданият даражаси ўсганлиги;
- 2) овқатланиш яхшиланганлиги;
- 3) болаларга товушларнинг таъсири кучайганлиги».

Маруо мусиқа инсон юз ифодасини ўзгартиришига ишонади. У бундай қизиқ ҳолатга бир неча маротаба дуч келган. Шунинг учун мусиқа инсонни гўзал қилади деган қатъий ишонч билан «одамнинг мусиқага шўнғиши»

усулидан фойдаланади. Унинг фикрича, бир ойлик чақалоққа фақат нутқни тинглаш етарли эмас, балки у радио, телевизор, магнитофон ёзувлари орқали мусиқани ҳам эшитмоғи лозим.

Маруо ҳакам сифатида иштирок этган муסיқий дастурларда томошабинларнинг юз кўринишини кузатар экан, уларнинг муסיқий томошалардаги кўшиқ турига қараб ўзгариб боришини сезади. «Муסיқа йиғилганлар юзини ўзгартирдимми?», «Ўхшаш чехрали томошабинлар бир хил муסיқани ёқтиришадими?» қабилидаги саволларга асосланган ҳолда жуда қизиқ кузатишлар ўтказиш мумкин.

Шунингдек, Маруо муסיқа инсонларни гўзаллаштиришидан ташқари Чаморожининг бир усулида «муסיқий роҳат», яъни муסיқага сингиб, унга берилиш орқали чиройли бўлиш усулини топган.

Шеър ёдлаш хотирани мустаҳкамлайди

*Қор эрийди
Дарахт шохида,
Кабутар ғу-ғулар у ерда.
Боқ, мушук боласи
Оҳиста юрар
Тўкилган кузги барглар устида.
Эмаклар ва кулар гўдак,
У икки ёшга тўлди
Бугун эрталаб.*

Бу анъанавий япон шеъри – хокку. Ўрта асрлар охиридаги шоир Иссо Кобаяси томонидан ёзилган.

Бизнинг қобилиятларни тарбиялашга асосланган тажриба мактабимизда бундай хоккулар хотирани машқ қилдириб, мустаҳкамлаш учун ўргатилади. Хоккулар бизнинг

тажрибаларимиз мақсадига мос келади, чунки улар қисқа ва бир маромда бўлиб, ёдлаш учун осондир. Шунингдек, улар ёш болалар шеърияти талабларига жавоб беради: «Ёдлаш учун мўлжалланган шеърлар болада олижаноблик ҳиссиётларини тарбияламоғи, шу билан бирга, гўзал, нозик ва бутун умр давомида эслашга лойиқ бўлмоғи лозим. Бундан ташқари, улар болага ёқиши керак».

Бошида болалар ҳар куни Исса шеърларидан биттадан ёд оладилар. Уларга шеърларнинг маъноларини айтган ҳолда қизиқтириб ёд олдирадилар, эртасига яна шу шеърни такрорлатиб, кейин янгисини ўргатадилар. Шундай қилиб, бола хотирасини машқ қилдиради ва бундан роҳатланади. Агар биринчи маротаба бола эслаб қолиши учун шеърни ўн марта эшитиши керак бўлса, кейинги сафар унга уч-тўрт марта, кейинчалик бир марта қайтариш ҳам етарли бўлади. Тахминан бола бир йилда Иссанинг 170 та шеърини ёдлар экан.

Такрорлаш – илм олиш гарови. Бу аксиома. Агар бола шеърнинг бир қаторини унутса, уни бошидан охиригача қайтарсин. Шундай

усулда хотирасини машқ қилган одам бутун ҳикояни тўрт ёки беш маротаба ўқишдан сўнг эслаб қолади.

Баъзи ўқувчилар хотирани мустаҳкамлашнинг бу усулига шубҳа билан қарайдилар. Мен ҳам бошида «Иссанинг хоккуси болаларга тўғри келмайди», деган фикрда эдим. Бироқ бу машғулотлардан мақсад фақат ёдлаш эмас, балки болада эстетик туйғуларни, унинг ақлий қобилият ва ижодий имкониятларини ривожлантириш ҳамдир.

Боланинг мияси ўз хотирасида юздан икки юзгача кичик шеърларни сақлаши мумкин. Бироқ фойдаланилмаса, хотира занглайди. Ундан қанчалик кўп фойдаланилса, шунчалик фаол ишлайди ва ривожланади. Бола такрорлашдан завқ олиши давомида унинг ёдда сақлаш қобилиятини машқ қилдириш лозим.

Бир ишдаги муваффақият бошқа ишларда ўзига ишонч уйғотади

Биз бир неча бор таъкидлаганимиздек, скрипка чалиш дарслари ёки чет тилини ўрганиш машғулотлари болани даҳо қилиб ўстириш учун эмас, балки унинг умумий ақл-заковатини ривожлантиришга кўмаклашишдир. Бола учун ўз диққат-эътиборини фақат бир нарсага қаратгандан кўра ўзини кенгроқ соҳалардаги турли машғулотларда синаб кўриш фойдалироқ.

Бошқа томондан, агар бола бир соҳада муваффақиятга эришса, бу унда ўзига ишонч уйғотади ва у бошқа машғулотларда яхшироқ натижаларга эришади.

Бу каби мисоллар жуда кўп. Доктор Сузукининг синфида уч ёшли жуда уятчан, йиғло-

қи бола бор эди. У бошқа болаларга нисбатан ёмонроқ гапирар, унинг устидан кулишар ва ўйинларга қўшишмасди. Ўша болага скрипка чалишни таклиф қилишганида йиғлаб юборарди, ҳатто скрипкага қўл ҳам текизмасди.

Сабр-тоқатли доктор Сузукининг машғулотларига бир неча ой қатнаганидан кейин бола скрипка чала бошлади, олти ойдан сўнг эса писсикатони ҳаммадан яхши ижро этади. Бу унга ўз кучига ишонч уйғотди. У ўз шахсий ташаббуси билан шуғулланиб ота-онасини таажжублантирди. Шунингдек, бошқа ишларда ҳам киришимлироқ ва ҳаракатчан бўлиб қолди. У кўпинча ўзини дирижёр қилиб кўрсатарди, қўшни болалар орасида ташаббускор бўлиб олди. Унинг нутқи бутунлай тўғриланди.

Бу каби мисоллар фақатгина болалик даврига тегишли эмас. Мен талабалик давримда бошқа фанларни ёмон кўрар эдим. Инглиз тилини яхши кўраман дейдиган ғалатиноқ бола бўларди. Инглиз тили аввал мутлақо янгидек туюлган, кейин секин-аста шуғулланиш орқали сўзларни яхши ёд ола бошлаган. Кейин у бошқа фанларга ҳам қаттиқ киришиб, яхши

натижалар кўрсатди. Айниқса, чет тилидаги сўзлашишлар ўзига ишончини ошириш билан бирга тилни яхши кўриб, унда янада равон гаплашадиган бўлди.

Шу тарздаги ўзгаришлар катта одамлар билан ҳам юз беради, аммо руҳий кечинмалари чуқур бўлмаган ёш болаларда бундай ўзгаришлар анча осонроқ кечади.

Ўйин қарталарини жамлаш бола фикрлаш қобилиятини ўстиради

Ҳамма билса керакки, ўйин қартасида юзи пастга қараган қарта жуфтини топиш деган ўйин бор. Қартанинг орқасига ўгириб иккитадан тарқатилади. Бир қарашда жуда оддий кўринадиган ўйин. Аммо ҳозир ўйнаб кўрсангиз, бу катталар учун жуда мураккаб бўлиб, икки-уч ёшдаги болага осонгина ютқазингиз мумкин. Бир марта фарзандингиз билан ўйнаб кўринг. Бу ўйин ҳеч қандай маҳорат талаб қилмайди, фақатгина хотирага таянади. Ғолибона бошласангиз яхши, лекин чалғишингиз ҳеч гап эмас. Охирида билмаган ҳолда қартани ўгириб қарасангиз, фарзандингиз эътиборли эканлигига гувоҳ бўласиз.

Бунга қарама-қарши ўлароқ, фарзандингиз сизнинг қийналиб ўйнаганингиз каби қийинчиликларга дуч келмай иккала қартани ҳам осон қўлга киритади. Албатта, сизнинг хотирангиз бошқалардан фарқ қилган ҳолда ёмон бўлмаслиги мумкин, лекин фарзандингиз хотирасидан жиддий фарқланади. Бу фарқ қаердан келиб чиққан? Яхшилаб эътибор берадиган бўлсак, жавобини топамиз. Бола қарта ҳолатини оддийгина ёддан эслаб қолаётгани йўқ. У қарта ҳолатининг барчасини бутун бир шакл сифатида таниб, миясига кўчириб олади. Яъни қарта тарқатилаётган вақтда уни биргина расмли шакл сифатида эслаб қолади. Бу биз шу пайтгача тез-тез такрорлаётган боланинг қиёфа, шакл таниш қобилиятига ўзига хос бир мисолдир. Биз, катталар, қарта ҳолатини битта-битта, ўнгдан нечанчи қатор, пастдан нечанчи қатор деб эслаб қолишга ҳаракат қилганимиз сабабли болага тенг келолмаймиз. Бу каби қиёфа таниш боланинг устун бўлган қобилиятларидан биридир. Ҳар бир қиёфа (шакл)нинг хусусиятини дарҳол аниқ илғаб олганлиги учун, ўйлаб қарасак, у қадар доноларча эслаб қолиш усули

йўқ. Масалан, бола бир мартада эслаб қолса, кўчада кетаётган автомашинани бир кўришдаёқ қайси давлатнинг қандай автомашинаси эканлигини аниқ айтади. Буни ҳам қиёфа таниш қобилияти сабабли топа олади.

Шундай қилиб, болалар ақл-идрокини ўйин ва мусиқа орқали табиий равишда ўстириб борамиз. Биз, ота-оналар, бунга қўлдан келганча ёрдам беришимиз керак. Бизнинг бу ҳаракатларимиз фарзандларимизнинг келажагига катта таъсир кўрсатади.

3. Ижодкорлик ва кўникмалар

**Фарзандингиз қўлига
қаламни имкон қадар
эртароқ тутқазинг**

Саккиз ойдан бошлаб гўдак қўлларида қалам ушлай олади. Боланинг соғлом ривожланаётганини бошқа омиллардан кўра унинг ушлаб туриш қобилияти намоён этади. Бу ёшда бола онасини ноилож ҳолатда қолдириб китобларни йирта, ўйинчоқларни бўлакларга ажрата бошлайди. Бошқача қилиб айтганда, бола ўз шахсиятини намоён қилади.

Боланинг хатти-ҳаракатларини ақл билан йўналтириш даркор. Чунки бу келажакда ижод

қилиш қобилиятини шакллантиради. Унга рангли қаламлар тутқазинг. У эса, албатта, истаган жойини бўйай бошлайди. Агар унга қоғоз берсангиз, бир нечта қийшиқ чизиқлар чизади ва, эҳтимолки, уни йиртиб юборади. Сиз учун бу қинғир-қийшиқ ёзувлар, аммо бола учун ўз фикрини ифодалашдир.

Бироқ кўпгина ота-оналар боланинг ушбу фикр ифодалашга бўлган интилишини билмаган тарзда сўндирадилар. Улар болага ўз қарашларини зўрлаб ўтказадилар: «Қаламни бундай ушла!», «Олмалар қизил бўлиши керак!», «Доирани бундай чиз!», «Китобни йиртма!», «Қоғозни ерга ташлама!», «Столга ёзма!». Жажжи бир гўдак учун тақиқлар кўплик қилмайдими?

Баъзида ёш боласи бор уй ўзининг тозалиги ва тартиблилиги билан одамни лол қолдиради. Одатда, меҳмон уйни шундай тартибли тутган ва болага ҳам қарашга улгурадиган онани мақтайди. Аслида, эртадан кечгача болага қараш уйни озода сақлаш учун ҳеч қандай вақт ёки куч қолдирмайди. Уйни тоза тутишга бўлган ҳаракати фарзандининг ижодий ривожланишига халақит беришини би-

лиш она учун кутилмаган маълумот бўлиши мумкин.

Бола қўллари орқали қиладиган барча ишлари – расм чизиши, ўйинчоқларни олиши, қоғоз йиртиши – унинг ақлини ва ижодий қобилиятларини ривожлантиради. Фарзандингизга қанчалик эрта қалам берсангиз, натижа шунчалик яхши бўлади. Шу билан бирга, ҳар дақиқа уни тўхтатсангиз, ижодий қобилиятлари ривожланишига халақит берган бўласиз.

Чизиш учун бир ўлчамдаги қоғоз – бу бир қолипдаги одам

Иллюстратор (безовчи) рассом Хироше Минабе ҳозирги кунда мавжуд уч ёшгача бўлган болалар тарбиясидан қониқмайди. Унинг баъзи фикрлари менга эътиборга лойиқдек кўринмоқда.

Масалан, унинг айтишича, расм чизишдан аввал рассом унинг қайси ўлчамда бўлишини ҳал қилади. Болага эса бир ўлчамдаги қоғозни берадилар ва шу билан уни танлаш имкониятидан маҳрум қиладилар.

Худди шундай муносабатни бошқа масалаларда ҳам кузатамиз. Масалан, болага фақат махсус ёш болалар куйлари ва эртаклари мос келади деб ҳисоблашади. Катта одам

тасаввурининг торлиги боланинг тасаввури-
ни чеклайди.

Болаларга бир хил ўлчамдаги қоғоз берилганида улар беихтиёр «Барча расмлар фақат шу ўлчамда бўлиши керак, ота-онам ва тарбиячиларим шуни хоҳлашади», деган фикрда бўладилар. «Бундай тор дунёда кичик-кичик расмлар чизсам, онам хурсанд бўлади, боғча опамдан мақтов эшитаман», деган тор тушунчадаги бола тарбияланади.

Бола биринчи маротаба қўлига қалам олганида ва тоза қоғозда из қолдириши мумкинлигини англаганида ғоят улкан дунёни кўради (ота-онасининг тасаввур қилиши мумкин бўлганидан анча катта). Бу улкан дунё бир ўлчамдаги қоғоздан анча каттадир. Мен болага жуда катта ўлчамдаги қоғозни берардим, токи унинг устида эмаклаб чиза олсин. Бир ўлчамдаги қоғоз ижоддан маҳрум ва ҳаётий бардошга эга бўлмаган бир қолипдаги одамни тарбиялайди.

Ўйинчоқлар кўплиги боланинг диққатини паришонхотир қилади

Ўйинчоқларнинг ташвишга соладиган бир жиҳати бор. Менга Японияда оналар болаларига ўйинчоқларни жуда кўп олиб берадигандек туюлади. Кўпинча дўконларда кузатганларим: бола ўзига ёққан ўйинчоқни сотиб олишни талаб қилиб қаттиқ жазавага тушади ва ота-она чидолмасдан ўйинчоқни сотиб олади. Бундай пайтда америкалик ота-оналар бола йиғлайдими, бақирадими, зинҳор ўйинчоқ сотиб олиб беришмайди. Америка оилаларини кузатадиган бўлсак, туғилган куни ва янги йилдан бошқа пайт болага ўйинчоқ харид қилмайдилар. Болаларни ўйинчоқ дўконига олиб борган ҳолатларни камдан-кам учратасиз. Бола хоҳлаган барча нарсани

олиб бериш асло онанинг муҳаббати сабабли эмас, аксинча, болага ёмон таъсир ўтказмаслик фикри туфайлидир.

Мен ҳам неварамнинг кайфиятини кўтариш учун ўз инжиқлигимдан ўйинчоқ совға қиламан ва қизимнинг бундан кўп жаҳли чиқади. Ўйинчоқ олиб берганим учун танбеҳ эшитганим аҳмоқона гап бўлса-да, Америка оилаларини кўриб бу умуман яхши эмас деб мулоҳаза қилинади.

Кўпгина психологлар фикрича, боланинг атрофида ортиқча ўйинчоқлар бўлиши болани эзиб қўяди ва фикрини жамлаши қийин кечади. Бола битта ўйинчоқни яхшироқ ўйнайди ва у билан турли ўйинлар ўйлаб топади. Унинг тасаввурида бир тахта бўлаги ёки чойнакнинг синган қопқоғи эртактаги уйча ёки ажойиб қўлга айланиши мумкин, бу эса дўкондаги қиммат ўйинчоқдан анча қизиқарлироқдир.

Шундай қилиб, болада ўзгача фикрлаш ва ихтирочиликни ривожлантиришни истасангиз, у сўраётган барча нарсани сотиб олиб берманг. Бу билан умуман тескари натижага эришасиз.

Ўта тартибга солинган хона бола ўсишига тўсқинлик қилади

Жуда ғамхўр оналар болага хавф туғдириши мумкин бўлган ҳамма нарсани олиб ташлашга ҳаракат қиладилар. Бола эмаклаш ёки юришни бошлаганида тебраниб юради ва доимо вазаларни тушириб юборади, электр симларига ёпишади, бетон полда сирғанади. Албатта, оналар ўз фарзандини барча хавфхатардан омон сақлашни ва унинг йўлидаги барча хавфли нарсаларни олиб ташлаб, фақат тўмтоқ ва бола кўтара олмайдиган оғир нарсаларни қолдирадилар.

Яқинда «ахлоқсизлик мунозараси»да машҳур ёзувчи Сакакучи Ангонинг аёли ёзган китобни ўқидим. Унда қуйидагилар ёзилган эди. Анго доим ўз хонасини оёқ босишга жой

қолмайдиган даражада бетартиб қилар, хоти-
ни тартибга солиб, йиғиштириб қўйса, Аса им-
кон борича бетартиблик қилар эди. Фақат Ан-
гонинггина эмас, ёзувчи ва рассом каби ижо-
дий иш билан шуғулланадиган инсонларнинг
хонаси, одатда, ажабланарли тарзда бетартиб
бўлади, уларни кичкина савдо дўкони дейиш
мумкин. Бу ҳолат уларнинг сермаҳсул ижод
намуналари билан алоқадор деб ўйлайман.

Шундай қилиб, улар бола атрофида деяр-
ли вакуумни ҳосил қиладилар. Мен бола ри-
вожланиши учун қўл билан ушлашнинг (так-
тил) фойдаси ҳақида айтиб ўтгандим. Мадам
Монтессори тавсиясига кўра, онгли равишда
болага қаттиқ ва юмшоқ, қўпол ва нозик, тўм-
тоқ ва ўткир, оғир ва енгил предметларни
таклиф қилиш зарур. Бола учун унинг атро-
фидаги барча нарса қизиқ. У қўлини теккиза-
ди ва пайпаслайди, баъзида тўкиб юборади
ёки бўлақларга бўлиб йиртади. Бу унинг ўса-
ётган қизиқувчанлиги ва ижодий салоҳия-
тидан далолатдир.

Болада тартиб ҳақида шахсий тасаввур мавжуд

Бола учун мутлақ тартибли уйда яшаш зарарли бўлса-да, мен уйда тартибсизлик бўлиши керак деб таъкидламайман. Бир неча маротаба айтганимдек, унинг миясида фаол равишда андаза (стереотип) ҳосил бўлади ва бу уни ранглар, шакллар жойлашган томонга жалб қилади.

Шаклларни таниш қобилияти доимий такрорлаш натижасида ривожланишига асосан мен «Бир предметни доим бир жойда топа олса, бошқа кўникмаларни ҳам ўрганишда бўлгани каби, унга ижобий таъсир кўрсатади», деган хулосага келдим.

Бу ҳақда Жан Пиагет профессори Монтессори хоним кўп ҳаётий мисоллар кел-

тиради. Масалан, беш ойлик болани болалар аравачасида сайр қилдириб, сарик девордаги оқ мармар тошбосма (литография) томон юзланганда бола уни кўриб қувонади. Сўнг ҳар куни шу томонга юзланиб бола тошбосма олдига келганда кўзлари чакнаб кетади. Бундан ташқари, доим кўриб ўрганган стол тепасидаги қизил соябон олиб қўйилганида бола ёмон ҳолатга тушади, ҳаммомда чўмилтирилаётганда ўнг томонни чап томонга алмаштирганда касалга ўхшаган ҳорғин ҳолатда қолади, стул тепасидаги ёстик ҳолати ўзгартирилса, йиғлайдиган бола бир қолипдаги муҳитнинг ўзгаришини сезади.

Бола ўз ҳаётидаги ҳар бир ўзгаришга ўта таъсирчандир. Баъзида гўдак ўзидан-ўзи йиғлашни бошлайди, иштаҳаси йўқолади, ҳарорати кўтарилади. Бу аломатлар унинг атрофида бўлган ўзгаришларга нисбатан таъсирланиши бўлиб, катта одам бунини пайқамаслиги мумкин.

Бошқача айтганда, ҳар қандай ўзгаришлар боланинг тартиб тўғрисидаги тасаввурини издан чиқаради. Агар бу ўзгаришлар унга ёқмаса, албатта, ўз муносабатини билдиради.

Биз тушунишимиз шартки, катта одамларга нисбатан ёш болалар ўзгаришларга кўпроқ таъсирчан бўладилар. Гўдаклар нарсабуюмларни алоҳида эмас, балки бир-бири билан боғлиқликда қабул қиладилар. Бу, ўз навбатида, уларнинг ривожланишига кўмак беради. Шунинг учун биз, катталар, боланинг атрофдаги барқарорлик ва тартиб тўғрисидаги тушунчаларини бузиши мумкин бўлган кескин ўзгаришлардан йироқ туришимиз зарур.

Болага кузатув шароитини таъминланг

Хаёлимга кўпинча аравачада ётган чақалоқнинг қуруқ шифт ёки чивинларга қарши докадан бошқа нарсани кўра олмаслиги келарди. Баъзида унинг ўрнига катта одамнинг юзи пайдо бўлади ва тезда йўқолади.

Бу яхши эмас. Бола бирор нарсага қараши зарур. Бутун дунёда ота-оналар беланчак устига шиқилдоқларни осиб қўйишади. Бу етарли эканлигига амин эмасман.

Италиялик гўдак ёшидаги болалар таълими тадқиқотчиси Монтессори хоним менинг бу хавотирларимга қўшилади. Унинг таъкидлашича, бу ёшдаги болалар барча сенсор ҳис-туйғуларни зўр иштиёқ билан ўзлаштирадilar, аммо бу эҳтиёж бола доимий равишда ўз беланчаги ёки аравачасида чалқанча, яъни

тепага қараб ётганида қониктирилиши мумкин эмас. Катталар доимий равишда болага энгашсалар-да, бу боланинг ғашига тегади, чунки у бошини қимирлата олмай, йўқолаётган нарса ортидан кузатишга ҳаракат қилади.

Боланинг устида ҳар дақиқа эгилиш ёки уни ўйинчоқлар билан кўмиб ташлагандан кўра болани ёнбошлатиб ётқизишни таклиф қиламан, бунда у атрофни кузатиш имкониятига эга бўлади. Шундай ҳолатда гўдак аравачадан ташқарида бўлаётган ҳодисаларни кўриши мумкин.

Ўйинчоқлар чиройлигина эмас, қўл учун ёқимли ҳам бўлиши керак

Рассом Хироше Манабе ўзининг бетакрор рассомлик маҳорати билан машҳур. Унинг ўз фарзандлари билан амалга оширган тажрибаси асосида болаларни тарбиялаш назарияси ҳам мавжуд.

«Мен уларга ҳеч қачон тайёр ўйинчоқлар сотиб олмайман. Уларга қисмлар тўпламини бераман ва улардан ўзлари ўйинчоқ йиғишлари мумкин. Йиғишнинг уддасидан чиқолмаётган бўлсалар йиғлашни бошлайдилар, аммо уларга ҳеч ким ёрдам бермаслигини биладилар. Агар ўйинчоққа эга бўлишни истасалар, уни ўзлари яшашлари керак. Шунинг учун болалар бор кучларини ишга солиб ҳаракат қиладилар».

Бу ажойиб тарбиявий усул болага «ютукқа эришиш бахти»ни беради, аммо фақат тайёр ўйинчоқларга эга болалар бундай бахтдан маҳрум бўлганлар. Бироқ, муҳим жиҳати шундаки, қисмлардан иборат ўйинчоқ боланинг ёшига мос келиши керак, акс ҳолда, бу усул унга нисбатан зулмга айланади.

Болалар дўконида ёрқин ва ажойиб ўйинчоқлар кўплигидан ҳатто катта одамнинг кўзлари ўйнаб кетади. Биз охирги тийинимизгача пул сарфлаб олган нарсаларимизни кўриб бола ҳам завқ олишига умид қиламиз. Аммо, одатда, бола янги ўйинчоқ билан бир неча дақиқа ўйнайди, кейин уни ташлаб кетади. Ҳар бир ота-она буни тажрибада кузатган.

Тайёр ўйинчоқлар камдан-кам ҳолатларда болаларга ёқади, чунки улар атроф-муҳит билан деярли умумийликка эга эмас. Гўдакларга ўйинчоқнинг чиройли ва қизиқарли бўлиши етарли эмас. Эҳтимол, юрадиган темир йўл поездеи ўйинчоғининг қандай юришини кузатиб, рельсларни йиғиб олиб кўпроқ ўйнар.

Монтессори таклифи бўйича ҳаётдаги мавжуд предметларга ўхшайдиган ўйин-

чоқлар тўплами ишлаб чиқилган. Уларни ушлаш, отиш, бир-бирининг ичига солиш, ечиш ва тақиш, очиш ва ёпиш мумкин. Бу кўникмаларнинг барчаси бола ҳаётида зарур. Катта одамларда кўпинча у ёки бу ўйинчоқнинг қиймати ҳақида болаликдаги таассуротларига асосланган нотўғри тушунча мавжуд бўлади. Ҳудак завқ билан атрофидаги нарсаларни ўрганади, айниқса, уни «ютуққа эришиш бахти»ни берувчи, «ижодкорлик»ка бўлган талабини қондирувчи ўйинчоқлар таъсирлантиради.

Китоблар фақат ўқиш учун, кубикчалар эса фақат қуриш учун эмас

Чекланган тасаввуримиз билан биз, катталар, китобни фақат ўқиш керак, кубикчалардан фақат бирор нарса яшас керак деб ҳисоблаймиз.

Китоблар ва кубикчалар, одатда, боланинг биринчи ўйинчоқлари бўлади. Катталар болага улар билан қандай ўйнаш кераклиги тўғрисида ўз қарашларини зўрлаб ўтказадилар. Агар гўдак ўзича ўйнаса, нима билан ёки қандай ўйнашидан қатъи назар, мақсадга эришилган бўлади.

Уни тўғрилаш унинг ижодий ривожланишига тўсқинлик қилиш ёки ўйнаш иштиёқини умуман йўқотишга олиб боради.

У китобдан кўприклар ясаши ёки унга чи-
зиши, йиртиши ҳам мумкин. Унга китоб-
ни фақат ўқиш учун бергандан кўра умуман
бермаган маъқул. Китоб ўқишга қизиқиши
пайдо бўлганида, албатта, уни ўқиш қизиқроқ
эканлигини англаб етади.

Болага фақат бир мақсадда фойдаланиш
мумкин бўлган тайёр ўйинчоқ билан ўйнаш
зерикарли. Ўйинчоқ қанчалик қиммат бўлма-
син, агар бола ўз қўллари билан уни бирор
нарса қилолмаса ёки ўз тасаввури асосида
ўзгартира олмаса, у бола учун қадрли эмас.

Одатда, биринчи фарзандга жуда кўп
ўйинчоқ харид қилишади, уларнинг кўплиги
гўдакка муҳим эмаслигини англагач, иккин-
чисига камроқ олиб беришади. Бир нечта,
аммо фойдали ўйинчоқлар бўлгани маъқул.
Деярли барча ота-она буни бошдан кечирган.

Гўдак учун у ушлайдиган ва кўрадиган
ҳамма нарса ўйнайдиган буюмдир. Унга
умуман ўйинчоқлар сотиб олиш зарурати йўқ
ва болага «тартибга кўра» ўйнаши лозимли-
гини ўқтириш ҳам яхши эмас.

**Пластилин, лой ёки бошқа
материалдан бирор нарса
ясаш, қоғоздан нақшлар
кесиш ва шакллар ясаш
болада ижодкорлик
кайфиятини уйғотади**

Атрофга назар солсангиз, асрлар давомида ишлатилган қанча оддий ўйинчоқлар мавжуд эканидан таажжубга тушасиз. Улар лой, кесиш учун ва шакллар ясаш учун рангли қоғозлардир.

Бу материаллар бир умумий хусусиятга эга – улар маълум шакл ёки белгиланган мақсадга эга эмас. Бошқача айтганда, уларга исталган шаклни бериш мумкин. Худди шунинг учун улар ақлий қобилият тез ривожланадиган гўдаклик давридаги болалар

учун энг мақбул ўйинчоқлардир. Бола бу материаллар билан хаёлига келган нарсасини қилиши мумкин. Тасаввур қилайлик, биз бир ёшга тўлмаган чақалоққа лой ва қоғоз бердик. Бола ҳеч қандай мақсадсиз, бирор нарса яшаш нияти билан эмас, фақат ўрганиш учун уларни ушлайди. Аммо қўлида ушлаганида уларнинг шаклини ўзгартиради ва ҳайрат билан бу ўзгаришларни кузатади. Бунинг ўзи бебаҳо тажрибадир.

Бу ёшда гўдак лой ва қоғозни қайта-қайтағижимлаб ушлаб бу жараёндан завқ олади. Онгли равишда ҳаракат ва натижа ўртасидаги сабаб ва оқибат алоқасини тушуна бошлайди.

Секин-аста у лойга шакл беришга ва қоғоздан кемача яшашга ҳаракат қила бошлайди. Бу ўйинчоқларни боланинг ривожланиш босқичига қараб оддий ва мураккаб предметларга айлантириш мумкин.

Гўдакликдан ҳар хил нарсалар яшашни бошлаган бола ўз тенгдошларидан турли малакаларни эгаллашда сезиларли даражада ўзиб кетади. Бу ерда гап унинг тажрибага эга эканлигида ёки лойдан нарса яшашни яхши

кўриши ёки ёмон кўришида эмас, балки бу иш унинг ақлий ва ижодий қобилиятларини уйғотганидир. Моҳир қўллар ва ўзликни намоён қилиш – булар биринчи, аммо ягона бўлмаган нарсаясашдаги кўникмалардир.

Бадий образ бўйича ўйинлар боланинг ижодий қобилиятини ривожлантиради

Кўп бор таъкидлаганимиздек, бундай машғулотларнинг асосий мақсади мусиқа ёки хорижий тил дарслари каби болага бирор нарсани ўргатиш эмас, балки унинг чексиз имкониятларини ривожлантиришдир. Бадий образ ўйинлари ҳам шу мақсадга хизмат қилади. «Қобилиятларнинг очилиши – машҳур шахсларнинг ёшлик даври» китоби муаллифлари (британиялик эр-хотин) китоб сўнгида қуйидаги хулосага келганлар: «Ҳар бир бола, қобилиятдан қатъи назар, ўзига эътиборли муносабат, рағбат ва ёрдамга лойиқ, ижтимоий ёки ирқий келиб чиқишидан қатъи назар, у ўзидаги энг яхши нарсаларни максимал ривожлантира олсин. Биз, катталар, бундай тушунчани унга беришимиз ва

кўмаклашишимиз керак, бу эса вақт ва сабрни талаб этади».

Болалар ёзувчиси Горо Маки театр томошаларида роль ўйнаш болалар ижодкорлигини ривожлантиришнинг энг яхши усуллари-дан бири деб ҳисоблайди. Аммо, афсуски, болада театр томошаларидаги иштирокнинг ижобий таъсири тезда намоён бўлмайди, доимо тезкор натижаларни кутувчи ота-оналар эса бундан умидсизланиб қолишлари мумкин. Мен театрда ўйнайдиган ва спектакллар ёзадиган болаларнинг ривожланиши кузати-тилган натижаларни кўрганман. Бошланғич мактабнинг биринчи ва иккинчи синфларида улар ўртача ёки ўртачадан ҳам паст ўқишган, аммо тезда олдинга ўтиб, бошқа болаларни анча ортида қолдиришган.

Мен болаларга театр томошаларида маймунга тақлид қилиб ўйнашни таклиф эт-маяпман. Мен, қаламлар ёки мусиқий ас-боблардан фарқли равишда, тана ҳаракатлари ва сўзлар орқали ўзликни намоён этишлари-ни назарда тутаяпман.

Албатта, ёшлик даврида театр томошала-рида рол ўйнаган бола катта бўлгач одамлар

олдида ажойиб тарзда ўз фикрини ифода-
оладиган бўлиши исботланган. Лекин ҳамма-
сидан ҳам муҳими, болалар орасида куртак
очаётган тасаввур қилиш қобилияти ва ор-
зуларининг тўғри шаклланиши, уларни
дўстлари билан бир хил иш-ҳаракат бажари-
ши мобайнида намоён қилишидадир. Аслида,
«ўйин» – бу ўзини эркин намоён этиш керак
бўлган фаолиятдир.

Жисмоний машқлар ақл-идрок ривожланишини тезлаштиради

Чет элдан қайтганимдан кейин эътиборимни тортган нарсa кўпчилик японларнинг шалвираб юриши эди. Профессор Куно Акуцу «Япония эрта ривожланиш уюшмаси» топишириғига биноан тадқиқотлар ўтказди. Унга кўра, юриш чоғида қад-қоматнинг тик-текис бўлмаслиги гўдакликда жисмоний машғулотларнинг етарли бўлмаганлигидан экан.

Болалар энг эрта ҳолатда саккиз ойдан юришни бошлайдилар. Агар шу ёшда асосий ҳаракатлар машқ қилдирилмаса, улар ҳеч қачон уларни тўғри бажармайдилар. Чунки бунга жавоб берадиган мия тизими асослари керакли кўникмаларга эга бўлмайди. Шу маънода, юришга доир эрта машқлар ҳам

худди мусиқа ёки хорижий тил дарслари сингари муҳимдир.

Мен ота-оналарни қуйидагиларга ишонтириш учун боланинг жисмоний тарбияси ҳақида батафсил айтиб ўтмоқчиман. Биринчидан, асосий ҳаракат кўникмаларини чақалоқлик давридан машқ қилдириш керак. Иккинчидан, тўғри жисмоний тайёргарлик гўдакнинг ақлий қобилиятини гўзал равишда рағбатлантиради.

Гўдакликда боланинг мияси танадан алоҳида ривожланмайди. Ақлий ривожланиш жисмоний ва сенсор ривожланиш билан параллел равишда кечади. Масалан, сузиш нафақат мушакларни, балки сезги рефлексларини ҳам ривожлантиради.

Профессор Акуцунинг ёзишича: «Жисмоний машқлар барча органлар фаолиятини яхшилайти ва боланинг ташқи стрессларга чидамлилигини оширади».

Болани фақатгина овқатлантириб, ғамхўрлик қилсангиз ҳам ўсаверади. Аммо унга бошқа нарса бермасангиз, туғилганида эга бўлган қобилиятлари ривожланмайди. Жисмоний машқлар бола ривожланишининг энг

асосий таркибий қисмларидандир. Машқлар мушаклар, суяклар, ички органлар ва мия ривожланишини кучайтиради. Эрта юришни бошлаган гўдакнинг зеҳни жуда ўткир бўлиши кузатилган. Бу эса қизғин жисмоний машқлар унинг ақлий қобилиятини ривожлантирганидан далолат беради.

Чап қўлни ўнг қўл билан биргаликда машқ қилдиринг

Танишларингиз орасида чапақайлар кўпи-ми? Эҳтимол, битта ёки иккитадир. Икки қўлларида фойдалана оладиган одамлар-чи? Улар ундан ҳам камроқ. Момо Ҳавво ва Одам Ато ўнақай бўлишганми, йўқми, билмайман, аммо қайсидир бир даврдан фақат ўнг қўлдан фойдаланиш одатга айланган. Ҳамма нарса ўнг қўлликлар учун мўлжалланган – автомашина бошқаруви, спорт ускуналари, ошхона жиҳозлари ва асбоб-ускуналар. Шунинг учун ота-оналар одат бўйича болаларни ўнг қўлдан фойдаланишга ўргатадилар.

Америкада Японияга нисбатан ўнг ва чап қўлларида бирдек фойдаланувчи одамлар кўпроқ. Аммо ўнақай кишилар чапақайлардан

кўпроқ. Ўнг қўлни афзал кўришга бирор-бир асос борми? Чап қўлга таяниш юракка кўп вазифа юклайди деган назария мавжуд. Аммо юраги хаста чапақайларни ҳеч учратмаганман. Мен ёшлигида чапақай бўлган бир инсонни биламан. У ўнг қўлини ҳам машқ қилдирган, ҳозирда иккисидан ҳам эркин фойдаланади. Ўнг қўлини кўпроқ ишлатадиган одамлар кўп, аммо болалигидан иккала қўлидан ҳам фойдалана оладиганларга узун маърузаларни ёзаётганда бу жуда қўл келади. Ўнг қўли толганда чап қўлида, чап қўли толганда ўнг қўлида эркин ёза олади.

Буни эшитгач, мен ҳам чап қўлимни машқ қилдиришга ҳаракат қилдим, аммо натижа чиқмади. Менинг ёшимда бунинг имконияти йўқ: чап қўлда нотекис ёздим, ҳатто коптокни ҳам мўлжалга текиза олмадим.

Ўнг ва чап қўл бир вақтда яратилган ва уларнинг тузилиши ҳамда бажарадиган вазифалари бир хил. Нега улар турлича ҳаракат қилади? Эҳтимол, ёшлиқдан уларга муносабат турлича бўлгани учундир.

Маймунлар қўлларини ўнг ва чапга ажратмайдилар, улар овқат ва ўйин учун иккала

қўлларида ҳам фойдаланадилар. Демак, бу борада одам маймундан заифроқдир.

Шундай тахмин мавжудки, агар она эми-зиш вақтида болани доимо чап қўлида ушласа ва ўнг қўли билан яна бирор нарса қилса, у ҳолатда боланинг ўнг қўли сиқилади ва чап қўли яхшироқ ривожланади. Баъзида бола чап қўлида ёзишни бошлайди ва чап қўли ўнг қўлига нисбатан яхшироқ ривожланади.

Ҳар бир одам, агар буни гўдакликдан бош-ласа, ҳам ўнг, ҳам чап қўлини ривожланти-риши мумкин. Мен айтиб ўтгандимки, бар-моқлар машқи ақл-идрокни ривожланти-ришга туртки бўлади. Бу нуқтаи назарга кўра, чап қўлни ташлаб қўймаслик керак.

Болалар учун пиёда юриш фойдали

Автомашиналар қатнови туфайли биз кўчада ўйнаётган болаларни кўрмаймиз. Оналари уларни қўлларидадан ушлайдилар, ўзлари каловланиб юришларига рухсат бермайдилар. Сиз фарзандингиз тезлигида секин юришга вақтингиз йўқлигидан шикоят қилишдан аввал пиёда юриш унга нақадар фойдали эканлиги ҳақида ўйлаб кўринг.

Пиёда юрганда бутун тана ҳаракатланади. Танамиздаги 639 мушакдан 400 таси пиёда юрганда иштирок этади. Бошқа жисмоний машқлардан фарқли равишда, пиёда юрганда босим ва бўшашиш бир маромда алмашиб туради. Тўғри йўлда юрганда бир оёқнинг мушаклари таранглашади ва бошқа оёқдагиси дам олади. Энергия сарфламасдан равон ҳаракат вужудга келади.

Кўп ёзувчиларнинг ишлари тўхтаб қолса, пиёда сайр қиладилар, чунки сайр давомида янги фикрлар пайдо бўлади. Пиёда юриш фикрлаш жараёнини кучайтирар, эҳтимол. Биз ўз-ўзидан содир бўлиши керак деб юриш жараёнига эътибор бермаймиз. Аслида, ундай эмас. Бўрилар тўдасида катта бўлган иккита қизча тарихининг кўрсатишича, боланинг атрофини эмаклаб юрувчи жонзотлар ўраб турса, у ҳолда бола эмаклашда давом этади. Гўдакликдан болани пиёда тўғри юришга ўргатиш жуда муҳим.

Оёқни судраб юрувчи одамлар юришни бошлаган пайтларида доим катта оёқ кийим кийганлар деган янгича фикр бор. Катта оёқ кийимда юрганида оёғидан сирғаниб кетаверганидан шундай бўлиб қолади. Рост ёки ёлғонлиги аниқ эмас-ку, шундай бўлиши ҳам мумкин.

Ҳаракатланиш қобилиятларига ҳам машқ зарур

Кўпчилик Икеда Кеико деган исмни эшитган деб ўйлайман. У Токио олимпиада-сида гимнастика мусобақаларида ажойиб чиқиш қилиб, кейинчалик ёшларга мураббийлик қилган спортчи аёлдир. «Бола ривожланиши» журналида Икеданинг қуйидаги гаплари келтирилган мақола бор эди.

Эр-хотин Икедалар иккиси ҳам гимнастлар, ўзларининг биринчи фарзандини бизнинг «Япония эрта ривожланиш уюшмаси» ишлаб чиққан тизимга асосан машқ қилдиришга қарор қилдилар. Бола тез орада ажойиб жисмоний қобилиятларини намоён этди. Ота-она унинг истеъдоди болага наслдан ўтган ва унинг «қони»да бор деб

уйладилар. Шунинг учун иккинчи фарзанди билан шуғулланмадилар ва худди шу спортчи ота-онадан туғилса-да, у ҳеч қандай спортга хос қобилиятларини намоён қилмади. Жуфтлик ҳаракатланиш қобилиятлари наслдан кўра кўпроқ машқларга боғлиқ деб хулоса қилдилар.

Бизнинг тана тузилишимиз ва ҳаракатлар мувофиқлиги наслдан ўтади. Аммо табиат инъом этган танани қанчалик ривожлантира олишингиз машқларга боғлиқ. Туғилишдан сузиш ёки гимнастика билан шуғулланиш учун гўзал тана тузилишига эга бўлсангиз-да, махсус машқларсиз бу қобилият нишонлари ривожланмайди. Шу билан бирга, заиф жисмоний қобилиятлар билан туғилган бола спортда катта ғалабаларга эришиши мумкин.

Аввалроқ айтганимиз беш тилда сўзлашувчи истеъдодли ака ва сингил жисмонан заиф туғилганлар. Аммо астойдил югуриш ва бадантарбия машқлари ёрдамида яхши натижаларга эришдилар. Қизчани 11 ойлигида, акасини эса икки ярим ёшда машқ қилдира бошлаганлар. Натижада синглиси акасидан ҳам яхшироқ югурадиган бўлди. Бу мисол

яна бир бор ҳаракатлантирувчи қобилиятлар наслга эмас, балки эрта машқ қилдиришга боғлиқ эканини кўрсатади. Туғилишидан спортга қобилиятли боланинг иқтидори, аслида, у спорт шаклланган муҳитда улғайганлиги натижасидир.

Спорт билан шуғулланиш қанча эрта бошланса, натижалар шунчалик яхши бўлади

Аввал айтиб ўтганимиздек, бир неча ойлик чақалоқ сузишни, энди юришни ўрганаётган бола чанғида учишни осонгина ўргана олади. Катта одамга бу кўникмаларни эгаллаш шу қадар қийин бўладики, ҳатто ўрганиш истаги ҳам йўқолади. Мен қирқ ёшимдан кейин гольф ўйнашни бошлаганман. 15 йилдан бери астойдил машқ қилсам-да, ҳали ҳам ёмон ўйинчиман. Агар ёшлигимда ўрганишни бошлаганимда, бу даражада кўп зўриқмасдан яхши натижаларга эришардим.

Менинг бир танишим ўз фарзандларига бири етти, иккинчиси тўққиз ёшга тўлганида

гольф ўйнашни ўргата бошлади. Саккиз йил ўтиб ҳам, тўнғичи жисмонан бақувватроқ ва бошқа спортларда кенжасидан устун бўлса-да, кичиги каттасидан гольфда анча илгарилаб кетди. Уларнинг отаси кичик ўғлининг муваффақияти сабабини тушунишга ҳаракат қилган.

Ягона сабаб – бу унинг қайси спорт турини эртароқ машқ қила бошлаганидир.

Бола учун меҳнат ва ўйин бир хил нарса

Сизларга яна бир маслаҳат бермоқчиман: фарзандингиз қанча меҳнат қила олса қилсин, аммо бир шарт билан, унинг ҳаракатлари натижаси сиз учун муҳим бўлмасин.

Гўдак учун иш фаолияти натижаси эмас, жараённинг ўзи муҳимдир. Биз – катталар эса ҳар бир иш охирига етказилишини истаймиз. Бунда иш билан эрмак орасида фарқ кўрамиз.

Бажарилаётган иш қанчалик осон бўлмасин, болага қандай қилишни кўрсатиш керак. Иш кўпинча ўйинда зарур бўлмаган эҳтиёткорлик ва диққат жамлашни талаб этади.

Шунинг учун уйда боланинг оддий меҳнатдаги иштироки унинг ақл-идроки ва ҳаракатлантирувчи қобилиятларининг ривожланиши учун фойдали. Токио универси-

тети собиқ раҳбари Кая Сеижига болалигида боғдаги отларни ўргатишларида катта маъно бор эди. Болани скрипка, инглиз тили, му- сиқа каби машғулотларга беришдан ташқа- ри яқинимиздаги боғда ўргатса бўладиган меҳнатлар – ўт ўриш, суғориш, пол артиш каби осонгина саналган юмушлар борлигини ота- оналаримиз унутиб қўйишади. Буни ўрганиш осон ва кундалик турмушга бевосита алоқаси бор. Албатта, болани ўз ҳолига ташлаб қўйиш мумкин. Болага ўйнашни эмас, уйнинг оддий юмушларини бажаришга ўргатиш анча қи- йинроқдир. Аммо ўз ҳаётини енгиллаштириш учун «кичик болаларни ишлатиш зулм» деб ҳисоблайдиган ота-оналар ўз фарзандларини меҳнатдан маҳрум қиладилар.

Бешинчи қисм

**Нимадан ўзни
чегараламаслик
керак?
Келажакка назар**

Эрта ривожланиш болалар боғчасига тайёрланиш эмас

Мен кўп хатлар оламан. Баъзилар менинг қарашларимга қўшилмайди, аммо кўпчилик уларга хайрихоҳ бўлади. Афсуски, кўпчилик эрта тарбияни биринчи навбатда қобилиятни тарбиялаш эмас, мактабда болани намунали ўқувчи қилиб камолга етказиш тарбияси деб қарайдилар.

Бир она ёзибди: «Менинг фикримча, асосий муаммо мактаб таълимининг мукамал эмаслигида, гўдакликдаги тарбияда эмас. Менинг фарзандим замонавий мактабда бошланган таълим жараёнини давом эттира олишига шубҳам бор. Мактабдаги асосий ўлчов – бу имтиҳондаги баҳодир. Бу тизим боланинг гўдакликда қисман ривожлантиришга эришилган истеъдодини ўлдирмайдими?»

Мен ҳам болалар олти ёшда мактабга чиқиб, бир хил дастур бўйича ўқигандан сўнг олий таълим тизимига кирадиган Япониядаги таълим тизими оқилона эканлигига шубҳа қиламан. Бу тизим истеъдодли болаларга осонлик қилиши, қобилияти суст болаларга эса қийинчилик туғдириши билан қоникарсиздир. ХХI асрда жамият ривожланиши учун масъулиятни ўз бўйнига олишга қодир инсонларни стандарт таълим тарбия қила олмайди.

Таълим тизимининг мукаммал бўлмаганлиги боис мен эрта ривожланишга жиддий эътибор бераман. Гўдакликда тўғри тарбия олганда бола мактабда ҳам яхшироқ ўқийди. У мактабда «баҳоларни қўлга киритиш» тизимини енгилроқ бошдан кечиради. Эрта ривожланишнинг муҳим даврида яхши уруғлар экилган бўлса, бола исталган қийинчиликларга бардоши етадиган ҳолатда улғаяди.

Бундан ташқари, мен мавжуд таълим тизими доимий қолишига ишонмайман. Мен аминманки, ота-оналар зарур ўзгартиришларга эришадилар. Шундай қилиб, жамият ва келажак авлод тақдири уларнинг қўлидадир.

**Эрта тарбия
қўшимча вақт
ҳам, маблағ ҳам
талаб қилмайди**

Ота-оналар кўпинча менга: «Фарзандим билан шуғулланишга менинг на пулим, на вақтим бор. Сизнинг фикрларингиз ҳамма нарсаси борлар учундир», – дея эътироз билдирадилар.

Бола тарбияси вақт ва пул масаласи эмас.

Албатта, ўз фарзандини мусиқа ёки чет тиллари машғулотларига фақатгина обрў-эътибор учун олиб борадиган ота-оналар ҳам кам эмас. Шунинг учун кўпчиликнинг эрта ривожланиш бойлар шуғулланадиган машғулот деб қараши ажабланарли эмас.

Бироқ бу фақатгина ташқи таассуротдир. Ҳақиқатан ҳам, маблағи кам ота-оналар учун

айрим машғулотларга вақт ва пул топиш осон эмас. Шунинг билан бирга, мусиқа ёки тил машғулотлари фарзандингиз истеъдодини ривожлантиришнинг ягона усули эмас.

Меҳрибон ота-оналар таълимнинг бошқа имкониятларини ҳам топадилар. Агар, кўпчилик ўйлаганидек, вақт ва пул шу қадар катта аҳамиятга эга бўлганида, унда қандай қилиб бой оилаларда уқувсиз, камбағал оилаларда истеъдодли болалар катта бўлишини нима деб изоҳлаш мумкин? Демак, масала бу ерда фақат пул эмас, балки ота-она меҳр-муҳаббат ва тиришиб ҳаракат қилишидадир.

Келажакка ишончсизлик билан қараб тўғри тарбияни йўлга қўйиш мумкин эмас

Биз юқорида эрта таълим ҳақиқатларини турли хил ҳаётий мисоллар орқали ёритдик. Янги туғилган чақалоқ энг яхши кузатувчи бўлиб, уни ўргатиб ўстирадиган инсон онадан бошқаси эмас. Бола туғилгандан уч ёшгача шахс бўлиб етишишидаги энг муҳим давр она қўлига тўлиқ ишониб топширилади. Бундай ажойиб хазинанинг яшаб қолиши ёки йўқ бўлиши туғилгандан бошлаб онанинг бола таълимини қандай олиб борганлигига боғлиқ. Бу бўлимда мактабгача таълимда кўринадиган ота-оналарнинг роли ҳақида одатдагидек билганларимни очиқчасига айтмоқчиман.

Япониядаги замонавий таълим тизимида мактабни битирган барча ёшлар, келиб чиқиши, ижтимоий мавқеи ёки мулкӣй ҳолатидан қатъи назар, олий таълим муассасасига киришлари мумкин. Бу ўз-ўзидан ажойиб, аммо бу тизим бир ёмон жиҳатни вужудга келтирди – олий таълим асосий мақсад сифатида кўрила бошланди ва ортиқ даражада баҳоланди.

Олий таълимсиз яхши мартабага эришиш мумкин эмас деб қаралади, шунинг учун ҳамма ўқийди. Яхши университет дипломи нуфузли ташкилотдаги ишни кафолатлайди. Ҳамма бир йўлдан боради, бошланғич мактабдан бошлаб имтиҳонларни кетма-кет топширадилар. Шунинг учун эрта тарбияга ота-оналар томонидан имтиҳонларни топширишга асосланган узун йўлдаги биринчи қадам сифатида қаралади.

Бизнинг тез ўзгараётган дунёда ҳозирги қадриятлар қанчалик узоқ туради? Бугун қадрли бўлган нарса эртага ҳеч қандай қийматга эга бўлмаслиги мумкин. Бугунги бола йигирма-ўттиз йилдан кейинги ҳолатдаги қадриятлар ҳақида гапириши қийин.

Бугунги кун қадриятларидан келиб чи-
қиб тарбия қилсангиз, сизнинг фарзандин-
гиз келажак учун кераксиз кадр сифатида
улғаяди.

Бола тарбиясидан муҳимроқ вазифа йўқ

«Мен бола билан шу қадар бандманки, унинг таълимига вақтим йўқ. Турли идеал назариялар бўлмасин, уни амалга ошириб бўлмайди». Оналар кўпинча менинг маслаҳатларимга шундай жавоб берадилар. Аминманки, бола парваришlash билан унга таълим бериш – алоҳида-алоҳида ажратилмайдиган битта нарса. Ҳар куни болани парвариш қилишингиз унга таълим бераётганингизнинг айнан ўзидир. Сизнинг муҳаббатингиз, муносабатингиз унга таъсир кўрсатади. Баъзи оналар ўз фарзандлари учун ишлашларини таъкидлайдилар, бошқалари эса энг муҳими болани озиқлантириш деб ўйлайдилар. Бола учун энг яхши тарбия онасининг меҳр-муҳаббатидир. Ота-оналар учун энг муҳим машғулоти

болалар тарбиясидир. Агар улар бунга рози бўлмасалар, нега фарзанд кўрдилар?

Аёлларнинг инсон сифатида ўта жиддийлик билан бирон нарсани ўйлайдиган пайти – бу ҳомиладорлик даври дейишади. Орзу қилган туғилажак фарзанди ҳақида ўйлаб: «Бола учун ота-она бўламиз», деб тайёргарлик кўришади. Аммо туғилгандан сўнг, ниҳоят, битта ишим тугади деган ўйда бўладилар. Лекин фарзанд учун ота-она қуёш каби десак, юқоридагидек ҳолатларда улар ёш ниҳолни ўстира олмайдиган қуёш нурига ўхшайдилар, шундай бўлиб, ота-она бўлиб қолаверадилар. Бир ишимиз битгандан кейин иккинчи катта ишимиз кутиб туради. Аёлларимиз учун болани дунёга келтириб, соғлом вояга етказиш ақл ва тана билан бажарадиган энг катта мажбуриятдир.

Доктор Сузуки кўп ота-оналар билан юзма-юз суҳбатлашганда қуйидагиларни айтади: «Бошқа ишлар билан банд бўлиб болага қарай олмасангиз, буни нима дейиш мумкин? Бу дунёда болага қарашдан бошқа яна қандай муҳим иш бўлиши мумкин? Агар бундан ҳам муҳимроқ ишингиз бўлса, нега болани дунёга келтирдингиз? Уни эллик йилдами, олт-

миш йилдами, тугатганингиздан кейин болани дунёга келтиринг эди». Ота-онанинг роли қай даражада муҳимлигини бундан лўнда ифодалаган бошқа фикрни мен билмайман.

Эрта таълим деб аталувчи энг катта масъулиятли ишнинг бош ижрочиси оталар ҳам, устозлар ҳам, жамият ҳам эмас, болани дунёга келтирган оналардир.

Болаларни тарбиялашдан аввал ота-оналарни тарбиялаш зарур

Бола тарбияси ота-оналар тарбиясидан бошланади. Бу китобнинг мақсади худди шундадир. Ушбу китобни ўқиётган ота-оналар мендан хафа бўлмайдилар деб умид қиламан.

Бола тарбиясини, айниқса, у кичиклигида бошқа шахсга топшириш керак эмас. Фақат ота-она, айниқса, она бу вазифани муваффақиятли бажара олади. Бунинг учун улар доимо илм олишлари ва фикр қилишлари керак. Ота-оналарнинг ўзлари энг ишончли деб билган тарбия усулини танлашлари зарур. Оналар таълими терминини ишлатган бўлсакда, бу уларни ўқитиш керак деган маънони англатмайди. У оналаримиз ўзлари беихтиёр ўрганадиган таълим зарурати деган маънода

берилган. Мустақил ўқиш етарли бўлади. Ўзларини ўқитувчиликка тайёрлаётганлар нафақат таълим бериши керак бўлган фанни, балки болалар психологияси ва педагогикани ҳам чуқур ўрганадилар.

Худди шундай, она ҳам ўз фарзанди учун биринчи ҳамда асосий ўқитувчи саналади. Она билим олиш асносида боланинг тарбияси учун педагогика асосларини ўрганиши зарур.

Ўз фарзандингиздан ўрганинг

Оналар тушадиган тузоқларидан бири ўзиға ортиқ даражада ишонишдир. Албатта, бола учун бу фойдали деб ўйлашлари мумкин, лекин ўргатаётган нарсаларининг тўғрилигини билмай туриб давом эттираве-ришса, бола шу ҳолда қотиб қолади ва бу унга нисбатан золимлик бўлади. Афсуски, буни одатга айлантириб қўяётганларини кўп оналаримиз билишмайди. Энг яхши ниятлар билан тарбия қилишни кўзлаб она боласининг иродасига қулоқ тутмай, диктаторга айланиши мумкин. Бу мойиллик кучайишининг сабаби эса она чақалоққа ғамхўрлик қилиш даврида ёлғиз ҳаёт кечиришидадир. Она фақатгина ўз фарзанди учун жавобгар, чақалоққа ғамхўрлик қилиш бўйича масъу-

лият ёлғиз унда деб ҳис қилиши керак эмас. Нафақат турмуш ўртоғи, балки имкон бўлса, бува ва бувиси ҳам онанинг уйдан ташқаридаги ҳаётида иштирок этишига ёрдам бериши даркор. Аммо, энг асосийси, шахсий тушунчалари ва талабларидан келиб чиқиб ўз фарзандига паст назар билан қараш одатини пайдо қилмаслиги, бунинг учун эса боласидан доимо ўрганиши лозим.

«Барчамизнинг наслимиз ёшликда». Мен ҳаттоки: «Гўдак – катталар учун ўқитувчидир», – деган бўлардим. Бу нафақат гўдаклик даврига, балки бутун ҳаётимизга тегишлидир деган фикрдаман.

Ҳар бир катта одам гўдакдан бирор нарса ўрганиши мумкин. Қадим замонлардан бери инсон ўзлигини англашга ҳаракат қилган. Шу мақсадда биология, тиббиёт, психология каби илмларга асос солинган. Мен ота-оналар биология ёки фалсафа курсларига қатнаши шарт дея олмайман, аммо ўз хатти-ҳаракатини баҳолашда ҳаққонийликни йўқотмаслиги учун эришган натижаларидан хотиржам бўлиши керак эмас. Шунингдек, ўз фарзандингизнинг

ҳиссиётлари ва хатти-ҳаракатини ҳаққоний баҳолаш ҳам муҳим. Бундай ёндашувда она доимо бола тарбиясига ёрдам берувчи янгиликларни олади.

Фарзанд тарбиясида отага нисбатан онанинг ҳиссаси кўпроқ

Тарихдан инсоният ривожланишига улкан ҳисса қўшган кўпгина даҳолар маълум, аммо шахсий ҳаётда улар, одатда, бахтсиз саналганлар. Чунки жисмонан заиф бўлиб, ҳистуйғуга берилган эдилар.

Одамлар иқтидорли ҳам, омадсиз ҳам бўлиб туғилмайдилар. Буюк шахсларнинг таржимаи ҳолидан аниқланишича, уларнинг шахсий ҳаловатсизлиги ёшликка бориб тақалади.

Масалан, одатда, уларнинг ота-оналари, айниқса, оталари қаттиққўл тарбиячи бўлганлар. Албатта, ўз-ўзидан бу жуда яхши, айниқса, оталари туфайли уларнинг истеъдодлари шу қадар юксак даражада ривожланган. Аммо бундай оталар фойдали машғулотлар учун

вақтни тежаб ўз фарзандларига тенгдошлари билан ўйнашга йўл қўймаганлар, бу эса уларни мулоқот ва жисмоний машқлардан мосуво қилган. Бу инсонлар қай даражада истеъдодли бўлишмасин, шахсий ҳаётда улар нотўғри тарбия туфайли бахтсизликка учрадилар.

Масалан, машҳур «Ғоялар» муаллифи француз файласуфи Блез Паскалнинг отаси уни қаттиққўллик билан тарбия қилган. Паскалнинг отаси унга катта умидлар боғлаган. Ўзини фарзанди тарбиясига бағишлаш учун давлат хизматини ташлаган. Отаси унга география, тарих, фалсафа, тиллар ва математикани ўргатиб, уларни ёдлатган эмас, унинг ақлини эҳтиёткорлик ва изчиллик билан ривожлантирган. Паскал таниқли математик, физик ва диний файласуф бўлиб етишди. Кўпчилик унинг машҳур иборасини эслайди: «Инсон – бу оддийгина заиф қамишпоя, аммо фикрловчи қамишпоя». Аммо бутун ҳаёти давомида бир кун ҳам бахтли бўлмаганлиги ҳақидаги иқрорини жуда кам одам эшитган бўлса керак. Блез Паскал фақат 39 йил умр кўрди. Унинг онаси уч ёшлигида вафот этган, шу боис у деярли она меҳрини билмай ўсган.

Тенгдошлари жамоасидан мосуво бўлган ва ўз отасидан бошқа ҳеч ким билан мулоқот қилмаган, доимий қаттиққўлликда, назоратда яшаган. Албатта, бу унинг соғлиги ва руҳиятига таъсир қилмай қолмаган.

Ота гўдакдан даҳони тарбиялаб етиштириши мумкин, аммо фақатгина она руҳий ва жисмоний қобилиятлари уйғун бўлган комил инсонни тарбиялай олади.

Мана шунинг учун гўдакликда она тарбияси жуда муҳим.

Гўдакни ўз хоҳиш- иродасига қарши қўйманг

Боланинг хоҳиш-истакларини эътиборсиз қолдириб, унинг шахсига нисбатан куч ишлатиш, афсуски, тарбия деб тушунилади. Албатта, гўдак ҳали ўз хоҳишларини кўрсатиб бера олмайди, аммо она уларни илғаб олишни ўрганиши керак. Бу унинг асосий вазифаларидан бири.

Болани ўз хоҳишига қарши бирор нарса-ни қилишга мажбурлаш билан унинг ўзига бўлган ишончини йўққа чиқарасиз. Таълим билимларнинг ўқитувчидан ўқувчига берилишини англатгани учун ўқитувчи ёки тарбиячи вазифасини бажарувчи шахс ўз-ўзидан берувчи ҳолатида бўлади. Шахсий фикримга кўра, бу маънода энг яхши таълим биз таълим деб атайдиган чегара ташқарисида. Масалан, ҳеч

бир ота ёки она фарзандига она тилини ўргатмоқдаман деб ўйламайди. Шунга қарамай, ота-она билан мулоқот таълим деб аталмаса ҳам, болани гапиришга ўргатади.

Онанинг нутқи, ҳиссиётлари ва хатти-ҳаракатлари ҳар доим болага ўтади, унинг феъл-атвори ва қобилиятлари шаклланишига таъсир этади. Бошқача қилиб айтганда, улар орасидаги мулоқотнинг ўзи «таълим»дир. Болани турли кўникмаларга ўргатиш таълимнинг фақат бир томонидир.

Чиба университети фахрий профессори жаноб Тако Теро сумо дунёсининг машҳур одамлари болалик даврини тадқиқ қилди. Яъни онадан бошлаб атрофдаги одамларнинг болага таъсир ўтказувчи чуқур тушунтиришлари ва гамхўрликларидан бола таълими бошланади.

Ҳеч бир мажбурлашсиз болада бирор нарсани бажариш истагини пайдо қилиш ўқитишнинг янги самарали усулидир. Шундай қилиб, боланинг эрта ривожланиши она ва атрофдагиларнинг сермулоҳазалилиги ва эътиборига боғлиқ. «Дунёнинг машҳурлари» китоби муаллифи олмон кимёгари В.Оствалд

фикрича, истеъдодлар китоблар ва мақтовлар билан тарбияланади. Буюк шахсларнинг ота-оналари уларга китобларни мажбурлаб ўқитган эмас, балки ёшликдан мутолаа қилиш муҳитини яратиб, унга меҳр уйготганлар. Уларга ҳеч қачон: «Сен буюк инсон бўлишингни истайман», – деб айтмаганлар. Аксинча: «Сенинг буюк инсон бўлишингга шубҳам йўқ», – дея уқтирганлар.

Бола тарбиясини ҳеч қачон тўхтатиб қўйманг

Япониянинг ўзида йилига икки миллиондан ортиқ бола туғилади. Қадим замонларда оилаларда қатъий қоида – «Кўпайинглар»га биноан, одатда, беш-олтита фарзанд кўриларди. Ҳозир оилада ўртача икки фарзанд бор. Бошқача айтганда, бу икки миллион боланинг кўпчилиги олдиндан режалаштирилган эди. Бу болалар омадли – уларнинг туғилишини ишташган. Аммо уларнинг барчаси зарур парвариш ва таълим олишадими? Афсуски, йўқ. Фарзанд туғилишини ота-оналари олдиндан режалаштиришса ҳам, у дунёга келганида ўз ҳолига ташлаб қўйишади. Шубҳа йўқки, бола умрининг дастлабки уч йилида унинг тарбиясига алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Ҳозирда кўпгина оналар ҳомиладорликни ҳеч бир жиддий сабабсиз тугатмоқдалар.

Аборт (бола олдириш) – бу ёвузлик, ҳаётнинг тирик уруғини йўқ қилишдир. Мусаввир Манабе Ҳироши болани дунёга келтириб, тарбиясини ўз ҳолича ташлаб қўйиш ҳолатини «аборт» деб номлайди. Жамият абортни қоралайди, аммо унга фақат ҳаёт бериб, унинг тарбияси билан шуғулланмайдиган ота-оналарни қораламайди. Фикримча, бу абортдан ҳам даҳшатли ёвузлик ва уни ҳеч оқлаб бўлмайди. «Аборт» қилишга қандай сабаб бўлмасин, уни оқлаб бўлмайди. «Аборт» натижасида кейинчалик йигирма йил, ўттиз йил ўтиб уйингизда бахтсизлик ҳукм суради.

Мисол учун, Америкада қорадорини батамом йўқ қилишга чақирсалар ҳам, бунга эриша олмасликларига сабаб йигирма, ўттиз йил аввал у ерда ота-оналар «аборт» қилдирганлар дейишади. Худди шу ҳолат Японияда ҳам пайдо бўлмаслигини истар эдим. Бунинг учун болани дунёга келтиргандан сўнг ота-онанинг роли қанчалик муҳимлигини таъкидламоқчиман. «Аборт»га зинҳор рухсат берилмайди.

Урушдан кейин Японияда бошқа мамлакатлардаги каби яшаш жуда оғир бўлган эди. Шунинг учун кўп болалар керакли парваришсиз улғайдилар. Ҳозирги шароитда болаларга нисбатан бундай эътиборсизликни сира оқлаб бўлмайди.

Икки ёшгача «таълим онаси» ҳам жуда яхши

Хорижга кетган вақтимдаги воқеа. Бир ресторанга овқатланиш учун борган эдим. Олдиндаги столда икки ёшлардаги боласи билан келган ёш ота-она овқатланаётган эди. Аммо қандайдир ёмон кайфиятдаги бола жаҳл қилиб овқатланмас эди. Шунда ёш она боласини қаттиқ қойиб, орқасига тарсаки уришгача борди. Кейин бола йиғлаб бақирса-да, ўзлари овқатланиб бўлгунга қадар болага умуман эътибор бермадилар.

Японияда бундай вазиятда оналар атрофдагиларни безовта қиламан деган ўйда, қандай бўлмасин, болани юпатишга уриниб барча мумкин бўлган нарсалар билан боланинг кайфиятини кўтарадилар. Яна атрофдагилар ҳам онага танқид кўзи билан қарайдилар.

Бу икки мисолни таққослаганимизда хориждаги онани, балки японлар «таълим онаси» деб танқид қилишар. Лекин «таълим онаси» кўп бўлгани яхши. Миядаги хужайра тармоқлари ҳали шаклланиб бўлмаган икки ёшгача бўлган болаларни ҳайвонларни қўлга ўргатгандек тарбия қилишда катта маъно бор. Буни амалга оширишда «таълим онаси» усулидан бошқа усул йўқ.

Шунингдек, бунда атрофдаги одамлар ҳам икки ёшгача бўлган боласида интизом ўрнатаётган шижоатли ёш онани қўллаб, илиқ кўз билан қарашларига умид қилади.

Аммо ҳайвонларни такрорлатиб қўлга ўргатгандек болани ҳам ўргатса бўладиган даври икки ёшларда тугайди, сўнг унинг ўз хоҳишлари пайдо бўла бошлайди. Бу оналар «таълим онаси» услубини тугатадиган давр ҳамдир. Бу давр келганда бола истакларини эътиборга олмай ўзингизнинг хоҳишингизни ўтказишингиз унда акс туйғу уйғотиб, аҳамиятли саналган «таълим онаси» бефойда бўлиб қолади.

Лекин боланинг ўз хоҳишини бажара бошлайдиган икки ёшдан ўтгач, Японияда «таъ-

лим онаси» усули қўллаш бирдан кучаяди. «У мумкин эмас, бу мумкин эмас», – деб шу пайтгача меҳрибон, мулойим бўлиб келган она бирдан қаттиққўл онага айланади. Икки ёшгача қаттиққўл «таълим онаси», ундан кейин эса меҳрибон она бўлса, бола таълими учун идеал она тимсоли саналади.

Албатта, бундай аниқ қарорга келиб бўлмайдию, лекин оналаримиз асл муносабатларида шу томонларни эътиборга олиши муҳим деб ўйлайман.

Болалар ота-онанинг мулки эмас

Бола эртами, кечми, ўз ота-онасининг таъналарига жавоб бериш ёшига етади: «Мен сиздан бу дунёга келтиришни сўрамагандим. Энди койишнинг кераги йўқ». У ҳақ бўлади. Ҳақиқатан, фарзанд ота-онаси сабаб бу дунёга келади ва улар унга улғайгунга, эркинликка эришгунга қадар тўлиқ жавобгардирлар.

Кўпгина ота-оналар фарзандлари уларнинг қарамоғи даврида ўзлари истаган нарсаларини қилишлари мумкин деган тушунчадан узоқ вақт қутула олмайдилар. «Мен уни муҳандис қилишни истайман» ёки «У муסיқачи бўлишини истайман», – деб худди тикувчига кийим буюртма берган каби фикр юритишади.

Оналар доктор Сузукидан: «Менинг фарзандимдан бирор нарса чиқадими?» – деб

сўраганларида у, одатда: «Хеч нарса», – деб жавоб беради. Аммо онанинг умидсизликка тушганини кўриб: «У бирор нарса эмас, балки ажойиб инсон бўлади», – деб қўшиб қўяди.

Ўз фарзандига бундай эгалик ҳиссиёти кенг тарқалган. Бунинг сабаби эса боланинг иродаси инобатга олинмаслигидадир. Гўдакнинг шахсий иродаси ривожланишидан аввал ўзига нисбатан бундай туйғу ўрнашса, бутун умр ўз кучига бўлган ишончи тикланмаслиги мумкин. Фарзандингизнинг келажагини режалаштириш ўрнига унга яхшироқ қаранг. Ота-оналарнинг мажбурияти – ўз фарзандига кенгроқ имконият бериш, ким бўлишини эса ўзи ҳал қилиши керак. Ота-она эмас, фарзанднинг ўзи келажагининг хўжайинидир.

Онанинг қатъиятсизлиги болага зарар

Мана 20 йилдирки, Японияда қабул қилинган тарбиянинг янги демократик тизими фаолият кўрсатмоқда. Бу тизим кўп одамларга аввал ёпиқ бўлган соҳаларга киришга имконият яратди. Аммо бу тизимда камчиликлар пайдо бўла бошлади. Аввал ҳеч қачон эрта ривожланишга олий таълимга бўлган қадам сифатида қаралмаган ва яқин-яқингача ота-оналар фарзандлари қаерда таълим олаётганига эътибор бермасдилар.

Афсуски, ота-оналар тарбия масаласида қанчалик кўп безовта бўлсалар, шунчалик ҳар хил таъсирларга мойил бўладилар. Улар бир янгиликдан иккинчисига ўта бошлайдилар. Тарбиянинг эски тизими инкор этилганида ота-оналар унда ҳамма нарса ёмон эди деб

хулоса қилдилар. Улар ўз фарзандларига исталган нарсани қилишга рухсат бердилар ва бола тарбиясидан бувиларни узоқлаштирдилар.

Шубҳасиз, агар демократик тарбияни танқид қилиб, қаноатли (қаттиққўл) тарбияни тарғиб этсалар, ота-оналар болалар тарбиясига яна буви ва буваларни жалб этадилар. Бундай оналар тарбияда ҳам кийинишдаги каби урфга тақлид қиладилар.

Албатта, фойдали деб кўринган тарбия усулини нега синаб кўрмаслик керак? Бироқ она мустақил фикрлаш эркинлигига эга бўлмаса, қандай қилиб яхши тарбиячи бўла олади? Ҳам қаноатли, ҳам эркин тарбия турли шароит ва турли ёшда яхшидир.

Оналар ўзларига кўпроқ ишонишлари ва тарбия тизимини танлашда изчил бўлишлари керак. Ўзини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа уриш болага зарар етказиши мумкин. Ўзига ишонч, қатъиятли феъл-атвор бола тарбиясида жуда муҳим. Аммо, агар она хато назария таъсирида бўлса ва бунда қаттиқ туриб олса, ҳеч қандай чекиниш қилмаса, бу ҳам болага зарардир.

Шунингдек, она тарбияга эътиборсиз ва юзаки муносабат билдирса ҳам, ҳеч нарса чиқмайди. Бола тарбияси – она учун энг муҳим вазифа ва унда енгил йўллар йўқ. Оналар тарбияга одатлардан, сийқаси чиққан қолиплардан ва енгил усуллардан озод бўлган ўзларининг шахсий ёндашувини ишлаб чиқишлари шарт.

Онанинг манманлиги болага ёлгон тушунчаларни сингдиради

«Менинг болам жуда иқтидорли, бошқа болалардан ажралиб туради. Мен унга пианинони ўргатаман». «Қўшни бола скрипка чалишни ўрганияпти, менинг болам ҳам ўрганади».

Бундай тарбияга фақат манманлиги бошқараётган оналар йўл қўядилар. Бундан ташқари, эрта тарбия юқори мартабадагилар ёки иқтидорлиларнинг имтиёзи сифатида кўрилган. Ҳақиқатда эса олифта ота-онанинг муסיқа билан шуғулланишга мажбур қилинган фарзандлари кўпинча самимиятсиз ва ғайритабиий бўладилар, худди уларга оналари обрў ва рақобат каби ёлгон тушунчалар-

ни сингдиргандек. Боланинг ривожланишига қаратилган мусиқа машқлари руҳий изтироблар манбаига айланади.

Мусиқа машғулотлари бирдан-бир мақсад эмас, аниқ мақсадга эришишдаги воситадир. Сиз бола бу машғулотлардан нима олиши, натижада унинг қайси қобилиятлари ривожланишини аниқ кўра билишингиз керак. Қуруқдан-қуруқ мусиқа машғулотлари ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас.

Доктор Сузукининг дарсида она унинг дарсига юбораётган боласидан ҳам яхшироқ скрипка чаладиган болалар бўлади. Ўз боласининг барчадан яхши бўлишини истайдиган онанинг истагини қондириш мумкин эмас. Шунинг учун у ё кераксиз манманликдан қутулиши, ё болани машғулотларга олиб боришдан тўхташи зарур.

Скрипкада чалиш қобилиятидан ғурурланиш мумкин, албатта. Бу боланинг умумий ривожланишига ижобий таъсир этади. Менинг ўғлим ўз кучига бўлган ишончга скрипка машғулотлари сабабли эришди ва шундан кейин бошқа соҳаларда муваффақият қозонди.

Фарзандни ўзгартиришдан аввал ўзингиз ўзгаришингиз керак

«Ота-она юрагидагини бола билмайди», – деганларидек, боланинг айтмоқчи бўлганини эшитмай туриб «уф» тортадиган ота-оналар бу боланинг ёмон эканлигини кўрсатадими? Мен бунга ота-оналарнинг ўзлари айбдор деб ўйлайман.

Доктор Сузуки ўз фарзанди билан жуда ёмон муносабатда бўлган она ҳақида айтиб берган. Она умидсизлик билан: «Нега Худо менга бундай ёмон фарзанд юборган?!» – деб нолир экан. Бир куни доктор Сузуки унга: «Бунинг сабаби уни доимо уришингизда. У доим безовта. Агар вақти-вақти билан сиз ҳам ўз хатоларингизни тан олсангиз, болангиз сизни яхшироқ тинглайди ва ҳурмат қила-

ди», – дебди. Бир муддатдан сўнг она доктор Сузуки ёнига жуда мамнун ҳолатда келиб, ўз ўғилчаси билан муносабатини яхшилаганини айтиб берибди.

Виждонли оналар кўпинча уларнинг талабчанлиги норозиликка учрашидан шикоят қиладилар. «Сизга айтиш яхши, чунки буни ўзингиз қилишингиз керак эмас». Болалар ҳақ! Буйруқ бериш тарбия қилишнинг яхши усули эмас. Агар болалар бутун кучларини ишга солсалару, айти вақтда, катталар ота-она сифатида қилишлари керак бўлган ишнинг ўндан бири ёки ярмини ҳам қилмасалар, бундан яхшилик чиқмайди. Ота-оналар ҳам бирор нарсани бирга қилиб, унга кўрсатиш йўлини топишлари лозим.

«Буни қил!», «Буни ёдла!» – деб буйруқ бериб отанинг ўзи курсида газета ўқиб ўтириши – бу ялқов кишининг усули. Фарзандни тарбияламоқ ўзини ҳам доимий равишда тарбиялаш демакдир.

Фарзандингиз ўзингиздан ҳам яхшироқ бўлсин

«Шогирд ўз устозидан ўзиб кетди», деган нақл бор. Бу тарбиянинг асосий мақсади бўлиши керак.

Кўп маротаба таъкидлаганимдек, иқтидорли бўлиб туғилмайдилар, балки шундай тарбия қилинадилар. Агар аксиома сифатида инсон қобилиятлари 100 фоиз туғма деб олсак, демак, фарзанд, ҳеч бўлмаса, ўз ота-онаси даражасига етиши керак. Агар тарбиянгиз натижасида фарзандингиз сиздан озгина бўлсада ўзиб кетмаса, демак, сиз ялқов ота-она бўлгансиз.

Бизнинг Истеъдодлар мактабимизда болаларга бир пластинкани кўп маротаба тинглашга берардик. Пластинкада улар ўрга-

наётган скрипка учун муסיқа асари бор эди. Сўнг улардан тинглаганларидан кўра уни яхшироқ чалишни сўрадим ва улар қаттиқ ҳаракат қилдилар. Охир-оқибат кўпчилик бунинг уддасидан чиқди, таажжубланиш керак эмас, чунки бу менинг ижроимдаги муסיқа асари эди.

Умуман айтганда, Истеъдодлар мактабининг асосий ғояси – болаларни шундай ўқитиш керакки, ўз ота-оналари ва узтозларидан ўзиб кетсинлар. Энг яхшиларини биз «талаба», қолганларни «талабанинг ўқувчиси» деб атаймиз. Агар ўқувчилар устозлари даражасига ета олишмаса, сўнг бошқаларни ўқитишса, бундай жамият таназзулга учрарди.

Шогирд устозидан ўзиб кетиши шарт, акс ҳолда, тараққиёт бўлмайди.

Албатта, барча ота-она фарзанди ўзидан ўзиб кетишини истайди. Ота-онанинг қобилияти юксак бўлмаса-да, уларнинг фарзандлари илм-фанда муваффақиятларга эриша олади.

XXI асрни кейинги авлодларга ишонадиганлар қуради

Ҳозир дунё жадаллик билан ўзгариб бормоқда. Техника тараққиёти бизнинг ҳаёти-мизни ҳайратланарли даражада бойитиб, енгиллаштириб юборди. Компьютерни бир мисол қилиб оладиган бўлсак, авваллари сонларни ҳисоблашни инсондан тез бажарадигани йўқ эди. Ҳозир эса инсон миясига мос яқинликдаги вазифани бажарадиган компьютердир. Бироқ техника тараққиёти ўсиб, қулайлашиб бориши билан бирга инсонларнинг фикрлаши ҳам ўзгариб бормоқда. Ҳозирги дунёда биринчи кўзга ташланадиган нарса – одамлар орасида ишонч етишмаслиги, бу

жамиятда тартибсизлик, зўрлаш, экологик муаммоларни келтириб чиқаради.

Агар одамлар орасида ишонч бўлмаса, ҳеч қандай бойлик ва ҳаёт қулайликлари бизга тинчлик ва бахт олиб келмайди.

Японияда ҳар бир ўқувчи одамларга ишониш ва бошқаларга қўшимча қийинчилик тугдириш керак эмаслигини билади. Аммо тушуниш – бир масала, гўзал қоидаларни ҳаётга татбиқ этиш – бошқа масала. Афсуски, бу зиддият инсон табиатига хосдир. Агар бола бу тамойилни фақат назарияда ўрганса, одамларга ишонишни ўрганмайди. Фақат ҳақиқий ҳаётда у одамларга ишонишни ўрганади.

Агар одамларга ишониш тамойили гўдакка она сути билан сингдирилган бўлса, бу бола жамият келажаги учун ўзига масъулиятни оладиган шахс бўлиб улғаяди.

Бошқалардан ақллироқ бўлса-да, одамларга ишонмаса, ҳаётда кўп нарсага эриша олмайди.

Замонавий таълим тизими имтиҳонлар ва баҳоларга ортиқча эътибор бериб, одамларга

ишончни эътиборга олмайди ва уни рағбат-
лантирмайди. Шунинг учун бу сифат эрта ёш-
да ривожланиши жуда муҳим. Бу мактабгача
таълимнинг асосий вазифасидир.

Бугунги болалар совуқ урушлар ва ирқий камситишларга чек қўядилар

Биз ҳозирги замон тараққиёт даражасини мактаб, совуқ урушлар, ирқий хурофот, миллий ва диний низолар ҳақида унутяпмиз. Бу муаммоларни бартараф этиш учун тузилган БМТ (Бирлашган Миллатлар Ташкилоти) ва бошқа кўплаб халқаро ташкилотларнинг саъй-ҳаракатлари аксарият ҳолларда бесамар кетмоқда. Биз ўзаро ишонч ва тоқатни ўзимизда тарбия қилмагуниimizча миллатлар ўртасида тинчликка эришмаймиз. Авлоддан авлодга ўтувчи нафрат, аламзадалиқ ва тажовузкорлик, зиддият ва шубҳа билан қараш деярли биологик сифатларга айланди. Ёшлиқда бу ҳиссиётларни сингдириб, кейин улардан қутулиш қийин.

Биз, катталар, ўз болаларимизга бу иллатларни сингдирмаслигимиз зарур. Гўдаклар ирқий нафрат билан заҳарланмаган бўладилар. Агар ёшликда оқ ва қора рангли болалар биргаликда тенг равишда ўйнашса, улар одамлар ўртасидаги тана ранги худди ташқи кўриниш ва бўй каби табиий ҳолат деган тушунча билан улғаядилар. Улар фақатгина катталарнинг айтиб бериши орқали ирқий ажратишлардан хабар топадилар. Урушларни чин қалбдан тўхтатишни истаганлар бугунги дунёдаги сиёсий ҳолат ҳақидагина эмас, балки қанчалик маблағ талаб қилмасин, ёш болалар тарбияси ҳақида қайғуришлари шарт. Бугунги болалар эртанги жамиятни қурадилар.

Бутун дунёдаги тинчлик бизга, ҳозирги катталарга боғлиқ эмас, у ҳозирда йўрғакда бўлган авлодга боғлиқ.

Мен эрта тарбиянинг аҳамиятини ошириб юбормаяпман. Менинг сўзларим бирор-бир ҳаракатга сабаб бўладими-йўқми, билмайман. Эҳтимол, кўп танқидларга, ҳаттоки, асосий низомларим, тарбия усулларим ва она вазифасини қандай тушунишим ҳам эътирозларга сабаб бўлади. Бироқ, умид қиламан-

ки, менинг китобим одамларни дунёда бирор нарсани ўзгартиришга, айниқса, уч ёшгача бўлган даврдаги боланинг эрта ривожланиш муаммосига қизиқиш уйғотади. Ишонаманки, менинг бу китобим шу мақсаддаги биринчи қадамдир.

Ибука ва эрта

ёш таълими

Чиба университети

фахрий профессори

Таго Акира шарҳи

Масару Ибука 1992 йили раҳбар-муҳандис сифатида илк бор «Маданий мерос» нишони билан тақдирланган. Кичик завод шаҳарчасидан чиқиб «Sony» корпорациясини дунёга машҳур қилган Ибуканинг фаолияти урушдан кейинги японияликларнинг орзу-истакларига бағишланган эди. Лекин эрта таълим тадқиқоти Япония маданиятига ундан ҳам каттароқ ҳисса қўшди.

Масару Ибуканинг эрта ёш таълими ҳақида ўйлашига сабаб, китобда ҳам қайд этиб ўтилганидек, 1960 йилларда Япониянинг ҳар

бир ҳудудида юз берган талабалар исёнидир. Бу вақтда таълимдаги муаммолар ҳақида баёнот берган тадқиқотчилар кўп бўлган. Лекин бунини Ибукачалик жиддий ўйлайдиган одам йўқ эди. У ёшларни тарбиялаш учун эрта таълим муҳим деб ўйлаб 1969 йили «Эрта ривожланиш уюшмаси»га асос солган.

Мен уюшмага асос солинган вақтдан бошлаб руҳшунос сифатида таъсир ўтказиб келмоқдаман. Биринчи навбатдаги ишимиз Ибуканинг эрта таълимидаги муҳим жиҳатларни очиш бўлса-да, бу ҳақиқатлар маъносини тушунтириб берувчи одамлар кўп эмас. Айниқса, доно инсонлардан гўдаклар таълими ҳақида сўраганимизнинг ўзида бунга қарши чиқувчилар кўп бўлди, билимли инсонлар орасида сўзга ҳам, назарияга ҳам тушунмайдиган болаларга таълим беришдан маъно йўқ дейдиганлар топилди.

Лекин Ибуканинг «Болаларда қобилиятнинг шаклланишида уч ёшгача бўлган таълим муҳимдир», деган қарашлари эътирозларга бўйин эгмади. 1971 йили эрта таълим ҳақида биринчи китоби – «Учдан кейин кеч» нашр қилинди. «Ибука назарияси» дунёга ёйилди.

Ҳозирга қадар эрта ёш таълими табиий жараён сифатида танилиб, кенг тарқалди. Таълим ва маданият вазири ҳам эрта ёш таълимига қизиқиш билдирмоқда. Японларнинг эрта ёш таълими ҳақидаги қарашлари ўзгарган бўлса, бу Ибука сабаблидир.

Ибука учун ҳозир энг хавотирланарлиси – эрта таълим тўғри қўлланиляптими, йўқми? Китобни ўқиб тушунганингиздек, Ибука таълимдаги кўп жиҳатларни инкор қилади. «Фақат билим даражасини кўтариш, яхши ўқувчи бўлиш, яхши боғчага бориш учун таълим» кабилар Ибуканинг қарашларига тамомила зид. Дунёда бундай тушунмовчиликлар ҳали жуда кўп.

Эрта ёш таълимининг туб моҳиятини очиб берувчи бу китоб бола тарбиясидаги бошманба сифатида келажакда ҳам ўз қадрини сақлаб қолишига шубҳа йўқ.

Изоҳ ва қайдлар учун

Маърифий-оммабон нашр

Масару Ибука

УЧДАН КЕЙИН КЕЧ

Нурмуҳаммад Наргиза Ҳамидулла қизи
таржимаси

Муҳаррир: Абдулла ШАРОПОВ
Бадий муҳаррир: Баҳриддин БОЗОРОВ
Техник муҳаррир: Дилшод НАЗАРОВ
Саҳифаловчи: Иномжон ЎСАРОВ
Мусахҳиҳ: Адолат АБДУЛЛАЕВА

Теришга берилди: 05.12.2020 й.
Босишга рухсат этилди: 01.12.2021 й.
Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 84x108 ¹/₃₂.
Лога гарнитураси. Офсет босма.
Ҳисоб-нашриёт т.: 6,85. Шартли б.т.: 15,1.
Адади: 5 000 нусха.
Буюртма № 117/1204-21

«AKADEMNASHR» нашриётида тайёрланди.
Тошкент шаҳри Сўғалли ота 5-уй.

«Credo Print» МЧЖ китоб фабрикасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри Боғишамол кўчаси 160-уй.

Tel.: (+99899) 433-16-77
e-mail: info@akademnashr.uz
web: www.akademnashr.uz

“Бу китоб – ёзилган китобларнинг энг муҳимларидан бири. Менинг фикримча, уни Ер куррасидаги барча ота-оналар ўқишлари керак”. **Глен Доман**

Масару Ибука

“Sony” корпорацияси асосчиларидан бири. Унинг муҳандислик ғоялари дунёни ўзгартирди ва Япониянинг етакчи мамлакатлардан бирига айланишига ёрдам берди.

Масару Ибука бошқа соҳада ҳам ҳурматга сазовор бўлган: бир неча ўн йил аввал унинг гўдаклик давридаги болалар ривожланиши тўғрисидаги янги назарияси анъанавий тушунчаларни бутунлай ўзгартирди. Масару Ибука доим таълим ва жамиятнинг шаклланишида унинг аҳамияти билан қизиққан. Секин-аста унинг қизиқиши болаларнинг гўдаклик давридаги таълимига қаратилди. Бу масалани чуқур ўрганиб, бир қатор китоблар ёзди. Улардан энг машҳури – “Учдан кейин кеч”. Унда ҳар битта гўдакда эрта ривожланишга табиий талаб мавжудлиги, унинг келажакдаги муваффақияти бу талабнинг қондирилишига боғлиқлиги баён қилинган. Масару Ибуканинг хизматларига “Япония эрта ривожланиш уюшмаси” ва “Иқтидорларни ўқитиш” мактабини ташкил этиш ҳам киради.

ISBN 978-9943-5652-7-2

9 789943 565272